

szombat

2013. március

TARTALOM

4 | VEZÉRCIKK

Zsinagóga épül

5 | KÖNYVFESTIVÁLMagyar írók
a jeruzsálemi könyvvásáron**7 | SZEMSZÖG**A Horthy-rendszer
– Interjú Ungváry
Krisztiánnal**10 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG**Erős Ferenc:
Reflexiók a *Szombat*
körkérdésére**12 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG**Granasztói György:
Ész, erkölcs és emlékezet**14 | KÖFALAK – CSERNOVIC**Kiss Noémi:
Bukovina, a metaforavidék**17 | TRANSZNYISZTRIA**

Deportálás Transznysztáriába

20 | ZARÁNDOKÚTHatártalan Kelet
Ahogy dédapáink láthatták: Csernovic,
Odessza, Kamenyec-Podolszk**21 | ELHALLGATÁS**A halál nyelvének költője:
Paul Celan (1920–1970)**24 | OTTHON – SEHOL**Joseph Roth:
Ma reggel levél érkezett...**26 | KÖLDÖKZSINÓR**Sajó Tamás:
Odessza szelleme**30 | ELMONDHATATLAN**Verena von der Heyden-
Rynsch:
Utószó *Az ég véréhez*
– Piotr Rawicz regénye**34 | HALÁLANGYAL**Polgár Lea:
Félelmeink importja**7–9. A HORTHY-
RENDSZER**

szombat

2013. március
5773 niszánA Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tizszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár János-Keszt
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János
Deák Andrea szerkesztőségi titkár
Magó Katinka (pénzügyek)

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Németh Ványi Klári, Panyi Szabolcs,
Pályi Márk, Seres Attila,
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarországi
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükröziCímlapfotó:
Cseh Viktor

Terjeszti a Lapker Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2013. január 22-énSzerkesztőség és kiadóhivatal:
Bálint Zsidó Közösségi Ház
1065 Budapest, Révay u. 16.
234-es és 235-ös szoba
Telefon: 311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org
Címünk az interneten:
http://www.szombat.comElőfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlánLapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:
Kirschner Péter, a Mazsike elnöke
Nyomdai előállítás: Mackensen Kft.ZSINAGÓGA
ÉPÜLCsepel városközpontjában, 80–120 ember
számára. Kicsi, külvárosi, de a miénk.Az utolsó zsinagógát 1936-ban avat-
ták föl Budapesten. Az 1938-ban elfoga-
dott első zsidótörvény után azonban töb-
bé senkinek nem volt kedve zsinagógát
építeni. A perspektívák eltűntek. Aztán a
zsidók is eltűntek. És az elpusztított ma-
gyar zsidók után hanyatlottak az üresen
maradt zsinagógák is. A hatalom által ki-
nevezett hitközségi vezetők elkótyave-
tyélték őket, amint azt elvárták tőlük.1989 után a hanyatlás megállt. A Do-
hány utcai zsinagógát, a magyar zsidó-
ság szimbólumát még államköltségen,
politikai okokból újjitották föl. Nem any-
nyira a hívó közösségnek volt szüksége a
szimbolikus gesztusra, hanem a feltáma-
dó félelmek közt élő magyar zsidóknak, a
hatalomnak és az országnak, amely a
külföld felé ezzel igazolta magát.Azután már olyan felújítások követ-
keztek, ahol valóban a hívők jelentették a
célközöniséget. Kisebb zsinagógák (Fran-
kel Leó út, Lágymányos) kevésbé parádés,
de igen hasznos felújítása tanúskodik er-
ről. Az óbuda zsinagóga újraavatása már
komolyabb lépés volt, felért egy fél zsi-
nagógaépítéssel. Vele együtt egy új kö-
zösség is született.Új zsinagóga építése a fentiek fényé-
ben is progresszió. A délpesti zsidó kö-
zösség kilépett egy ideiglenesen használt
üzlethelyiségből, és olyan épületbe költö-
zik, amely nyíltan hirdeti vallásos zsidó
voltát. A tervezett épület Csepel főteré-
nek közvetlen szomszédságában áll majd
– amint a boldog békeidők zsinagógái is
a városközpontban álltak, ha nem is a fő-
téren, de attól általában nem messze.Eljött az – egyelőre szerény – építke-
zés kora.Egyébként: a közösség elnöke, Kerényi
Gábor az, akit – mint a média arról hírt
adott – fél éve durván bántalmazott két
antiszemita. Csak hogy tudjuk: Magyar-
országon nemcsak zsidó reneszánsz, ha-
nem antiszemita reneszánsz is van.A körzet hajdani zsinagógája, ahová a
mostani elnök az apjával járt hajdan, áll
még a Soroksári úton, ám az 1968-ban el-
adott épület két tornyát ledöntötték és
vasbeton födémeiket préselték bele. Nem
éri meg felújítani.Az új épülethez a 800 m²-es telket a
csepeli önkormányzat adta tartós hasz-
nálatba. Ezen egy kb. 250 m²-es épület
állhat majd. Tervek még nem léteznek,
csak vázlatok, az építési engedélyeket
most intézik. De az elnök szerint, ha
minden jól megy, júliusban elkezdik az
építkezést. Száz ember befogadására al-
kalmas épületet terveznek, ahol az ima-
és kidusterem, konyha, gyerekszoba,
(garzon)rabbilakás és tanterem is helyet
kap majd.A költségekről az elnök egyelőre nem
beszél. Annyit elmond, hogy az egyik el-
hunyt hívó nagylelkű adománya volt az
indulótőke. A BZSH idei költségvetéséből
15 millió áll rendelkezésre. Ígérvényeik
vannak két minisztériumtól, továbbá
adakoznak a hívek, kibocsátanak téglaje-
gyeket, pályáznak a Mazsökhöz, és kon-
certet is terveznek. A szükséges összeg
tehát még nem áll rendelkezésre – de még
van idő. A végösszeg nyilván valahol
50–100 millió forint között lehet.Rabbija már van a közösségnek: Fináli
Gábor, jelenleg az ORZSE tanulója. Pén-
tek esténként 30–35 ember fogadja a
szombatot, a szombat délelőtt még nec-
ces, de dolgoznak rajta. Nagyünnepen
(szédereste, Ros Hasana) 100–120 ember

is összegyűlik. Már egy brit milával is büszkélkedhetnek.

Az új épület szimbolikus jelentősége nagy, mert stabilitást, állandóságot, előtűnk álló évtizedeket sugall. Ezt aknázták ki a helyi közösség és/vagy a Mazsihisz, amikor az alapkölvetételre meghívták Erdő Péter bíborost (!), Hende Csaba honvédelmi minisztert (!), hogy az egyéb méltóságokat ne is említsük.

Mindamellett ne feledkezzünk meg azokról a közösségekről, amelyek épület nélkül is építkeznek – reformzsidók, modern konzervatívok, akik többnyire bérelt lakásban tartják hangulatos, tartalmas összejöveteleiket. S ne hagyjuk említetlenül a legkülönösebb épületeket, a romkocsmákat. Nagyon pesti jelenség ez, amely sajátos világával, közönségével (vagy közösségével) talán a leghűségesebben fejezi ki a magyar zsidó fiatalság hangulatát.

Gadó János

Előfizetői akciónk nyertesei

Előfizetői akciónk sorsolásán alábbi előfizetőink nyertek:

- DR. GARAY GÉZA ingyenes utazást a Mazsike „Határtalan” programjának kassai kulturális zárórendezvényére
- BENKE TAMÁS kétszemélyes vacsorát a Carmel étterembe
- KIRÁLY JÚLIA egész éves bérletet a Bálint Ház programjaira
- DR. KISS JUDIT ANNA egész éves bérletet a Bálint Ház edzőtermébe

Nyerteseinknek gratulálunk!

Nyereményeik ügyében, kérjük, lépjenek kapcsolatba szerkesztőségünkkel a 311-6665-ös telefonszámon (délután), vagy az info@szombat.org e-mail címen.

MAGYAR ÍRÓK A JERUZSÁLEMI KÖNYVVÁSÁRON

Február elején ismét megrendezték Jeruzsálemben a kétévente esedékes nemzetközi könyvvásárt, immáron 26. alkalommal. Komoly magyar stand és impozáns íródelegáció képviselte – a Balassi Intézet támogatásával – a magyar kultúrát. Sőt, a fesztivál ötvenéves történetében először, három magyar pultot nyitottak meg: a hivatalos állami mellett a Múlt és Jövő könyvkiadó és a Drory magyar könyvtár is várta a látogatókat, mégpedig példás együttműködésben. Egymáshoz küldték, átkísítették a másik profiljába vágó ügyekben a kuncsaftokat. Így aztán a standokon nem látható könyvet keresőknek segített a megrendelés lehetőségével a Drory könyvtár; a Magyarországról szóló információkra, angol nyelvű albumokra vagy kortárs szépirodalomra vágyóknak rendelkezésére állt a magyar stand; és az sem ment haza üres kézzel, akit a Múlt és Jövő kiadványai érdekeltek.

A könyvek mellett öt író is bemutatkozott: másodsor volt a fesztivál vendége Spiró György, akinek a napokban jelent meg héberül *Álmodtam neked* című novelláskötete; Dragomán György, akinek *A fehér király* című regényét már 2009-ben lefordították; Schein Gábor és Röhrig Géza, akiknek szintén vannak héberre fordított művei; valamint Kőbányai János, aki egyszerre volt jelen íróként és kiadóként a vásáron.

A szervezők mély tisztelettel övezték a magyar művészeket, a fesztivál „Irodalmi kávéház” rendezvénysorozatán egyénileg és csoportosan is bemutatkozásokra invitálták őket. Ott aztán gyakran sziporkáztak és kitűntek, még nyelvi akadályok sem voltak: angolul is ájtott mesterségbeli tudásuk és egyéniségük varázsa, egy-egy pillanatra

Jeruzsálemben is felvillantak azok az intellektuális színek és mélységek, amikért érdemes megélni a közép-európai történelmi hullámvasutat.

Központi kérdés volt a kölcsönös műfordítások ügye. Mind a héber, mind a magyar piac nagyon kicsi ahhoz, hogy gazdaságosan lehessen megjelentetni mégoly kiváló alkotásokat is. A kiadók szakértői úgy vélték egy erről rendezett beszélgetésen, hogy a francia és a német olvasóközönség létszáma az ideális a jelentős fordításirodalom megteremtéséhez: az ennél kisebb piacok ritkán tudják megfelelő számban rentábilisan kiadni a műveket, a nagyobb irodalmak pedig kevésbé nyitottak – például az angolokat kevésbé érdekli a külvilág, saját nyelvükön is rengeteg alkotás születik.

Kőbányai Jánostól megtudtuk, hogy ott-hon tornyokban állnak a lefordított A. B. Jehosua-kötetek, és Izraelben sem kiszámítható az üzlet: Márai Sándor komoly siker volt, Kertész Imre vele egyidőben megjelenő *Sorstalanságát* is magasan verte az eladási listákon. A magyar könyvek komolyabb izraeli megjelenéséhez szerinte szemléletváltásra is szükség lenne: „Nálunk is vannak vezető zsidó entellektüelek, de szemben, mondjuk, a francia zsidó értelmiséggel, általában szégyellik származásukat, rettegnek, nehogy hírbe hozzák őket Izraellel. Ilyen körülmények közepette mitől várhatnánk, hogy bármilyen magyar műnek itt sikere legyen?” – vélekedett. Ráadásul, mint Spiró Györgytől megtudtam, igen esetleges az egyes művek áttünetése. Tarbay Dávid már négy éve lefordította novelláskötetét, ami aztán valamiért elkallódott az Ám Oved kiadó dzsungelében. Novák Attila kulturális attasé érdeme, hogy utánanézett, ráhajtott valahogy, és kiverte belőlük,

könyvfesztivál

MAGYAR ÍRÓK JERUZSÁLEMBEN

hogy adják ki”. Kőbányai szerint kulcskérdés a jó fordítók kölcsönös képzése is: ennek érdekében meg kellene tanítani a másik nép nyelvére a vállalkozó fiatal magyar és izraeli írókat-költőket, és hosszabb időre vendégül kellene látni őket egymásnál, akár állami ösztöndíjak segítségével.

A magyar írókról sorra derültek ki izraeli kötődéseik: Röhrig Géza többször hosszabb időszakokat töltött a zsidó államban, hagyománykövető zsidó életmódot folytat, és ékes

nítette meg Izrael: kiskorában többször fölmerült, hogy esetleg ideköltöznék Marosvásárhelyről. Édesanyját a nagyváradi gettóból csempészte ki nagymamája. Többször vigyázott rá anyukája barátnője, Lina néni: „Lina néni nagyon szeretett, talán azért is, mert az ő kisfiát is Gyurikának hívták, de meghalt a 67-es háborúban, Izraelben. Mindig mondta nekem, hogy szegény kisfia, szétégett egészen, csak a csontjai maradtak meg. Egyszer, mikor nála voltam,

majdnem három hétig voltam és sokat utaztam az országban, amerre csak lehetett. Most pedig a könyvvásárra jöttem, ez egyfajta köttöttséget jelent, rövidebb az idő, amit nem én szervezek, nem tudom összehasonlítani a kettőt” – mondta a *Szombat*nak. Schein költészetében gyakran megjelennek zsidó témák, mégsem tekinti magát „zsidó írónak”. „Magyar író vagyok, ez világos, hiszen magyarul írok. Számomra ennyi elég is. Az összes többi, a magyar zsidó irodalom, zsidó irodalom fogalma nagyon problematikus. Meghatározhatatlan vagyok, mint mindenki – vélekedett. – Az irodalom a szilárd fogalmak feloldásával kezdődik, és éppenséggel a behatároló gondolkodással szemben fejt ki hatását. Mindannyiunk egzisztenciája jóval szélesebb és folyamatosan mozog. Valójában már az ilyen definíciók fölvetését sem tartom tisztességesnek.”

A magyar programok sokszínűségét növelte Mautner Zsófia élvezetes gasztrobemutatója, melynek különleges erénye volt egy grenadírmars-variáció magaskultúrába emelése. Idén mindehhez még zene is szólt a standnál: a Besh O'Drom együttes két tagja, Barcza Gergő és Pettik Ági szórakoztatta zenéjével a nagyérdeműt.

A Drory könyvtárnál dedikált a Tel-Avivban élő Steiner Kristóf, és a Budapestről *A síksze* című könyvével idelátogató Gantner Ádám is. Lehetett kapni friss *Szombat* folyóiratot, Szántó T. Gábor *Édeshármassát* és Rubin Eszter *Barhesz* című könyve mellé süteménykóstolót.

Persze nemcsak a magyar–izraeli kulturális kapcsolatok végett érdemes ellátogatni erre a vásárra: ilyenkor együtt látható minden, ami különleges az izraeli irodalomban. A jiddis nyelvű kiadók; az oroszok, akiknek még mindig jól mehet a 90-es évek nagy alijája után; a jelentős és pénzes olvasógárdával rendelkező angolszászok és franciák; itt vannak a németek, akik elsősorban kultúr-diplomáciai feladatokat látnak el; az összes kis akadémiai kiadó; a rengeteg gyerek-könyvet propagáló stand; és a két legnagyobb izraeli héber könyvmonopólium: a Steimatzky és a Comet Szfarim.

Végül az sem csodálódott, aki a nagy írónéket kereste: az irodalmi kávéházban jelen volt sokak társaságában például Etgar Keret, Nathan Englander és Meir Shalev is.

Shiri Szusza

Spiró György, Dragomán György, Röhrig Géza

Fotó: Fenyves Gabriella

Schein Gábor

Kőbányai János

angolságát rendszeresen fűszerezte héber kifejezésekkel, a közönség legnagyobb öröme. Több mint egy évtizede New Yorkban élve, de csak magyar nyelven alkotva, furcsa többszörös kisebbségi lét az övé, amely szerint gazdagítóan hat költészetére. A távol-ság nagyban segíti jelenleg készülő önéletrajzi tárgyú regényét: a tengeren túlra térben is eltávolodva, nagyobb rálátása lett gyermekkorai történeteire.

Dragomán Györgynek a könyvvásárra látogatás előtt főként egy régi félelmét jele-

egy dobzott is mutatott, nem mondta, hogy ezek lennének a csontok, de ettől nekem Izraelből az maradt meg, hogy ez egy olyan hely, ahol a szegény Gyurika meghalt. Akkor ötévesen elhatároztam, hogy oda nem megyek.” Aztán mégis eljutott a zsidó álmába, és már egy olyan utazást tervez, amikor lesz ideje alaposabb városnézésre, az ország megismerésére.

Schein Gábor másodszor érkezett Izraelbe, de az első alkalom körülbelül húsz évvel ezelőtt volt, már nagyon régen. „Akkor

A HORTHY-RENDSZER

Ungváry Krisztiánnal beszélget Várnai Pál

– Nemrég megjelent könyvével kapcsolatban – *A Horthy-rendszer mérlege* – megjegyezte, hogy ellenében a témáról szóló korábbi művekkel, ön nem az áldozatok, hanem a tettesek szemszögéből elemzi a korszakot.

– Igen, mert az áldozat szempontjából a történetet mindig irracionális marad. Az áldozat a sok szenvedést, amit átélt, nagyon nehezen tudja historizálni. Ezt a tettesek szemszögéből fogjuk jobban megérteni. Nagyon nagy hiánynak tartottam, hogy erről az oldalról alig közelítették meg a kérdést.

– Könyvében idézi Horthyt és Darányi miniszterelnököt is, akik azt mondják, a zsidókat nem lehet eltávolítani az országból, mert akkor mi lenne a gazdasággal.

– Magyarországon a polgári fejlődés alapvetően két, nem magyar származású réteg sikertörténete volt, a zsidók és a németeké, akik e téren maximálisan felülreprezentáltak voltak. Ebből adódik, hogy a polgárosodással összefüggő minden negatív tapasztalat az ő vállukra hullott vissza, őket – elsősorban a zsidókat – bélyegezték meg. Így ez nemcsak a magyar zsidóság története, hanem jól vonatkoztatható más etnikai csoportokra is, amint ma is sok helyen alkalmazzák a negatív diszkriminációt.

– Azt is említette valahol, hogy az eddigi tanulmányok nem annyira a zsidókkal, hanem az antiszemitizmussal foglalkoztak.

– Ez a két dolog, elég szerencsétlen módon, mint kutatási téma teljesen kettévált a magyar történettudományban. Akik antiszemitizmussal foglalkoztak, nem írtak szociálpolitikáról, és fordítva, holott a kor antiszemita politikusai a zsidóellenes törvényeket mind szociálpolitikai indoklással terjesztették elő. Nem véletlenül, mert ők az antiszemitizmust szociálpolitikának is fogták fel.

– Könyvében a zsidók diszkriminációja mellett részletesen foglalkozik a magyarországi németekkel is, ami nem megszokott dolog a történészek részéről.

– Tragikus tapasztalat, hogy a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom túlnyomórészt nem demokrata, hanem rasszista alapon volt antifasiszta, mert a németekben nagyobb faji veszélyt láttak, mint a zsidók-

Fotó: Tóth Csilla

ban. Legjobb példa erre szegény Bajcsy-Zsilinszky Endre, de Makai Miklóstól kezdve Baráti Huszár Aladáron keresztül nagyon sok embert sorolhatnék. Külön finctora a történetnek, hogy '56 után ők bevonulhattak az antifasiszta panteon alagsorába, és a népfrontpolitika jegyében kaphattak szerepet mint mártírok. Elhallgatva, hogy milyen alapon voltak antifasiszták. Ez persze nem csökkenti az érdemeiket, mert Bajcsy-Zsilinszky Endre becsületes ember volt, aki senkit nem bántott, és ha életben marad, 45 után rövid idő alatt

Ungváry a tettesek szemszögéből elemzi a korszakot

szemszög

TETTESEK

börtönbe kerül. Mégis, a gondolkodás, amely őket arra vitte, hogy antifasiszták legyenek, nem volt teljesen rendben. Azért fontos erre rámutatni, mert például Bajcsy-Zsilinszky és Endre László korábban küzdőtársak voltak.

– Azt is leszögezi, hogy az antiszemitizmus a Horthy-korszakban nemcsak a jobboldalon, hanem a baloldalon is létezett, bár ott nem faji alapon.

– A baloldal nem azt bírálta, hogy a gazdaság nagy része zsidó kezekben van, hanem azt, hogy magántulajdonban van. A szociáldemokratákon kívül Magyarországon gyakorlatilag majdnem az összes politikai mozgalom – talán a legitimisták kivételével – bizonyos mértékű antiszemitizmust felmutatott.

– Idézi Kovács M. Mária felvetését, miszerint a Horthy-korszakban elejétől fogva és kikerülhetetlenül kódolva volt a megsemmisítés lehetősége is.

– Két vélemény van. Az egyik eleve elrendeltnek tartja azt, ami történt, mert a Horthy-rendszer kétségtelenül nem volt mentes az antiszemitizmus iránti nyitottságától, már a keletkezése is össze van kötve egy zsidóellenes törvénnyel. Ezzel szemben a könyvemben azt próbálom bebizonyítani, hogy ami történt, az egyáltalán nem volt szükségszerű, a rendszernek voltak lehetőségei arra, hogy saját magát megreformálja, volt egy pozitív arca. Az, hogy ez hol ki tudott bontakozni, hol nem, azoknak a politikusoknak a felelőssége, akik ehhez hozzájárultak. Több olyan fordulatot fel tudok mutatni, amikor a Horthy-rendszer belső, akkoriban nem létező „fékek és egyensúlyok rendszere” működésbe lép, és bizonyos folyamatokat megállít. Sajnos, különböző okoknál fogva, 1938 után erre az adott helyzetben nem volt lehetőség. Lett volna, ha nem az a politikai garnitúra irányítja az országot, amely irányította.

– Ön azt állítja, hogy Horthy nélkül már 41-ben lett volna deportálás.

– Így igaz. Horthy szerepe korántsem olyan negatív, mint ahogy a kritikus közvélemény elképzei. 1944-ig Horthy szerepe majdhogynem progresszívnek nevezhető.

– Mettől kezdve?

– Mondjuk 1932-től, Gömbös Gyula hatalomra jutásától, de legkésőbb 1935-től, amikor Gömbös Horthyval olyan ellentétbe kerül, hogy ez kiváltja a kormányzó ellenlépéseit. Horthy egyetlen zsidótörvényt sem üdvözölt lelkesen, arról viszont van adatunk, hogy egyre fokozódó ellenállással és aggodalommal szemléli ezeket az intézkedéseket, miközben saját maga skizofrén helyzetben van, ugyanis ő magát a magyar antiszemitizmus élharcosának tartja, és amellett van, hogy a zsidóság felülreprezentáltsága megszűnjön. Másrészt, ő egy 19. századi konzervatív úriember, aki azt mondja, hogy a szerzett jogokat csak úgy

elvenni mégsem lehet. Horthy nem konzekvens, antiszemitizmusa nagyon furcsa, hiszen a nyilasokról sokkal nagyobb megvetéssel beszél, mint Goldberger Leóról. Az az eset, amikor szégyenkezik Hitler előtt a munkaszolgálatosok túl magasnak tartott veszteségei miatt, igazán elképesztő. Mindazonáltal, azt a pozitív értékelést, amelyeket most Horthyról elmondtam, a 44-es év teljesen felülírja.

– Nem tragikomikus, amikor a deportálás irányítóit arra kéri, hogy emberségesen bánjanak szegényekkel?

– Ez már egy másik probléma. A 44-es német megszállás után Horthy megsértődik, visszavonul a várba, és közli, hogy ő a gettókról, deportálásokról nem akar tudni, miközben sok minden másról akar. Bele is folyik a magyar politikai életbe, nem lesz teljesen elszigetelt. Horthy bizonyíthatóan tudta, milyen célt szolgálnak a deportálások. Ehhez képest mindenféle hazugságokkal csapta be magát, amire nem mentség az sem, hogy közben az országot bombázzák, tehát a deportálás nélkül is meg lehetett halni. Ami a legelképesztőbb, hogy ugyanazt mondja 44 nyarán, mint egy évvel később, hogy bárhol is végződjék a háború, az idegen fajúak mind tűnjenek el.

– Égnek áll a hajam, amikor azt hallok, hogy Horthy megmentette a zsidókat. Mikor állította le a deportálást, amit még folytatni is akart? Amikor megnyitották a második frontot, és eljutottak hozzá a nemzetközi tiltakozások.

– Nyilván volt mozgástere. Ha összehasonlítjuk a szomszédos országokban történeteket a magyarországiakkal, akkor azt látjuk, hogy Romániából '44-ben senkit nem vittek el Auschwitzba – igaz, ők maguk gyilkoltak meg nagyon sok zsidót. Szlovákiában 1942-ben deportálják a zsidók kétharmadát, de az egyharmad 44-ben sértetlenül ott marad. Bulgáriából, az ország és az egyház ellenállása miatt, senkit nem vittek el. Vagy vegyük Franciaországot, ahonnan főleg a francia állampolgársággal nem rendelkező zsidókat vitték el, holott a németeknek a deportálásra volt négy évük, és sokkal nagyobb apparátus állt rendelkezésükre.

– Horthy mondott olyat is egyszer, hogy nem a zsidóság a hibás, hanem a nemzet.

– Voltak önkritikus pillanatai is. Ezt ráadásul egy nyilas politikussal szemben jelentette ki.

– Arról is szót ejt – ami ez idáig sem volt titok –, hogy különösebb szolidaritás vagy társadalmi ellenállás nem mutatkozott meg a deportálás idején.

– Sajnos a deportálások kapcsán csakugyan megállapítható, hogy a többségi társadalom reakcióit nem az ellenállás jellemezte. Voltak természetesen, akik mentettek üldözötteket, és sokan tanúsítottak részvétet sorsuk iránt. Nyilván sokakat elborzasztott

Horthy tudta,
milyen célt
szolgálnak a
deportálások.

szemszög

TETTESEK

az egész. Ezek a vélemények azonban nem voltak többségben. A többség eleve passzív maradt – ami már önmagában is elgondolkodtató. A hangos véleményt formálók túlnyomó többsége pedig üdvözölte a deportálást, mivel ebben saját meggazdagodásának esélyét látta.

– És az uralkodó réteg? Ott viszont konszenzus volt, ahogy ön rámutat.

– Az „uralkodó réteg” – amennyiben ez alatt a keresztény középosztályt értjük – túlnyomó többségben antiszemita volt. A magyar közigazgatás legfelsőbb vezetését (főispánokat) jelentős részben leváltották a német megszállás után, de a tisztviselői kar változatlanul a helyén maradt. Ez a tisztviselői kar volt az, amely még Eichmannban is csodálatot keltett túlbuzgó szorgalmával.

– Mit tudott Horthy a zsidóság sorsáról?

– Horthy legkésőbb 1942-től tudott arról, hogy a zsidóságot megsemmisítik. Közvetlen környezete is tömegével rendelkezett erről információkkal. Horthy az auschwitzi jegyzőkönyvet pedig legalább három alkalommal kapta meg, először 1944 májusának elején. Az abban foglaltak legfeljebb technikai újdonságot jelenthettek számára. Ebből adódóan hiteltelenek azok a magyarázatok, amelyek szerint csak 1944 júniusában jött volna rá, mi is történik a deportáltakkal.

– Beszéljünk most a német befolyásról. Ön cáfolja egyes történészek állítását, hogy a zsidóellenes intézkedések német nyomás alatt történtek. Azt is állítja, hogy a magyar törvények még a nürnbergi törvényeknél is szigorúbbak voltak.

– Sajnos, Magyarországon a felelősség alól sokszor azzal bújnak ki, hogy itt német nyomásra történt, ami történt. Holott 1942 előtt nem volt német nyomás. Utána már volt, de akkor már ehhez párosult a magyar nyomás is, amelynek Horthy és Kállay Miklós miniszterelnök ellenállt. Én a magyar nyomás súlyát a németnél is jelentősebbnek tartom. Utóbbi nem

lett volna elég ahhoz, hogy kétszázezer magyar hivatalnok a legfontosabb kötelességének tekintse a nemzeti vagyon gyarapítását polgártársaik kirablása által. Eichmann többször elmondta, hogy magyar segítség nélkül semmit nem tudott volna tenni. Ami pedig a nürnbergi törvényeket illeti, fontos leszögezni, hogy a magyarországi „zsidó” definíció már csak azért sem lehetett a németnek szolgai lemásolása, mert az előbbi jóval szigorúbb volt. Németországban, ha valakinek egy vagy két nagyszülője zsidó volt, azt Hitler minden további nélkül árjásíthatta. Így több zsidó származású ember lehetett német vezérezredes. Magyarországon, ha egy vezérkari százados feleségének egy nagyszülője zsidó származásúnak minősült, a vezérkari századost elbocsátották. Horthynak, Hitlerrel szemben, nem volt joga arra, hogy bárkit árjásítson, csupán annyit jelenthetett ki, hogy az illetőre a zsidótörvények nem vonatkoztak. Horthynak nagyon súlyos csatát kellett megvívnia a magyar királyi honvédség felső vezetésével. Ő ugyanis mentesíteni kívánta az összes zsidó származású tartalékos tisztet. A zsidóság nagy része rendelkezett érettségivel, mintegy tisztesen volt felülreprezentált a nem zsidókhoz képest, így a férfi zsidó lakosság igen jelentős része volt tartalékos rendfokozatú. Őket Horthy, kivétel nélkül, ki akarta venni a zsidótörvények hatálya alól, s csak nagy nehezen jutottak kompromisszumra.

– Folyik-e ma, érdemben, Horthy-vita?

– A Horthy-vita nem az ő személyéről, hanem a rendszeréről szól, azért is, mert szemben Hitlerrel, Horthy nem volt átütő politikai egyéniség. Elégképp közepes képességű ember volt, aki nem volt diktátor és nem is voltak ilyen vágyai. 19. századi kategóriákban gondolkodott, a Ferenc József-i időkben élt, noha nyilván volt sok autoriter vonás a nézetrendszerében. A Horthy-vita sokkal inkább Gömbösről, Bethlenről, Telekiről, a keresztény középosztályról szól, mintsem magáról Horthyról. Amikor szobrot állítanak neki, akkor sem róla van szó, hanem valami egészen másról.

– Horthy út, Horthy tér. Kell ez nekünk?

– A véleményem egyértelmű: Horthy Miklós Magyarországon nem kaphat közterületen sem szobrot, sem utcát. Ha olyan pozitív személyiséget keresünk, akivel a nemzet többé-kevésbé azonosulhatna, akkor Bethlen Istvánt kellene választani, akit a korabeli jobboldali sajtó a kezdettől filozemitizmussal vádolt. Nem véletlen, hogy Bethlen ma nem szerepel a példaképek között, hiszen ő, a szélsőjobb szemszögéből, a zsidó nagytőke és a liberalizmus zászlóvivője, s mint olyan, ennek az országnak az „elpusztítója”. Pedig, ha van Magyarországon pozitív konzervatív hagyomány a 20. században, amit egy politikus megtestesített, ráadásul emberileg hiteles is, hiszen bele is halt, ez gróf Bethlen István.

Horthy nem kaphat közterületen sem szobrot, sem utcát.

EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

A Szombat körkérdése

A Szombat az alábbi körkérdéssel fordult a kulturális, tudományos és a közélet néhány vezető személyiségéhez folyóiratunk kiemelt témája kapcsán: Van-e vagy nincs Magyarországon emlékezetközösség? Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek, amelyek más-más emlékekre emlékeznek, és a másik fájdalomról talán nincs elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást? Véleményünk szerint a magyar társadalmi emlékezet és a magyarországi zsidó emlékezet eltérően őrzi a 20. századi Magyarország élménycsomópontjait, miközben sokan tartozhatnak a két halmaz közös részalmazához. Felvetnénk néhány példát, és kérnénk, írásában ezekre is reflektáljon, de kíváncsian várunk más példákat is.

	Magyar emlékezet	–	Zsidó emlékezet
1919	vörösteror	–	fehérterror
1920	Trianon	–	numerus clausus
1940	Erdély visszacsatolása	–	1938–41-es zsidótörvények
1944–45	orosz megszállás	–	gettósítás, deportálás, nyilasteror
1956	forradalom	–	elsősorban vidéken antiszemita atrocitások

Kérjük, tekintse e levelünket a felkérés mellett vitaanyagnak, s ha nem ért egyet felvetéseinkkel, ezt is jelezze írásában. Kíváncsiak vagyunk, hogy amennyiben Ön is érzékeli a felvetett élménykülönbségeket, természetesnek tartja-e, hogy a társadalmi csoportok emlékezete akár jelentősen eltérjen, vagy szükségesnek tartja, hogy változzon a helyzet, s ha igen, milyen eszközökkel lehet Ön szerint javítani a viszonyokon, és elérni a kívánatos állapotot.

Eddig Stumpf András, Kőszeg Ferenc, Csaplár Vilmos, Horkay Hörcher Ferenc, Schöpflin György, Grendel Lajos, Balázs Zoltán, Csepeli György és Kende Péter válaszát közöltük.

Erős Ferenc

REFLEXIÓK A SZOMBAT KÖRKÉRDÉSÉRE

1. Ami az „emlékezetközösség” fogalmát illeti, véleményem szerint meg kell különböztetni a közösségi vagy kollektív emlékezettől. Emlékezetközösségnek tekinthetünk minden olyan csoportot (beleértve a családot és a kiscsoportot), amelynek közös története van, és e történet releváns mozzanatainak felidézése a csoport tagjainak identitását erősíti. Ennek alapja a Mérei Ferenc által leírt és elemzett „együttes élmény”, amelynek hatása utaláso-

kon, az eredeti élmény egy-egy részletének felidőzésén keresztül érvényesül, az utalás, ahogy Mérei fogalmaz, „az élményközösség anyanyelve”. A kollektív emlékezet ennél sokkal tágabb fogalom, hiszen nemcsak az élményközösséget foglalja magában, hanem mindazokat a reprezentációkat is, amelyeket az egymást követő nemzedékek alkotnak szűkebb vagy tágabb közösségük múltjáról. A kollektív emlékezet természetesen nem statikus fogalom, jellemző rá a folytonos átalakítás és

emlékezetKÖZÖSSÉG

TRAUMA

újraírás, különféle politikai, ideológiai vagy egyéb érdekek, illetve törésvonalak mentén.

2. Emlékezetközösségről szigorú értelemben csak akkor beszélhetünk, ha vannak emberek, akik bizonyos eseményeket, élményeket együttesen éltek át. A huszadik századi Magyarország traumái ma már kevés embernek jelentek közvetlen élményt, időben minél inkább hátrébb megyünk, annál kevésbé. Minél távolabbi az esemény, annál inkább a reprezentáció válik dominánssá, és ez már a korszakok vagy események elnevezésében is megmutatkozik. Más reprezentációt alkot a történelemtől az, aki „vörösterorról”, és mást, aki „Tanácsköztársaságról” beszél, egészen más a történelemszemlélete annak, aki 1945-ről szólva „orosz megszállást” és aki „felszabadulást” mond. 1956-ot illetően ugyan csak nagy a szakadék a különféle

reprezentációk között, aszerint, hogy „forradalomról”, „ellenforradalomról”, „októberi eseményekről” vagy egyszerűen „1956”-ról van szó. A határvonal ezekben az esetekben természetesen nem „zsidó” és „magyar” emlékezet között van, hiszen ’45 sok nem zsidó magyarnak is felszabadulást jelenthetett, míg voltak olyan zsidó magyarok is, akik éppenséggel a saját bőrükön tapasztalták meg az „orosz megszállást”. Vagy: voltak, nem is kevesen, zsidó magyarok, akik 56-ban a szervezett antiszemitizmus újraéledésétől féltek, de sokan voltak olyanok is, akik eszmeileg vagy tevőlegesen is, legalábbis egy ideig, a forradalom oldalán álltak.

3. Aligha beszélhetünk külön „magyar” és „zsidó” emlékezetéről, hiszen a „zsidó” emlékezet, ha magyarországi eseményekhez kötődik, akkor „magyar” emlékezet is, ami nem zárja ki azt, hogy vannak olyan csomópontok, amelyek gyökeresen más- és más jelentést hordozhatnak zsidó és nem zsidó csoportok számára. Ilyen csomópont legelsősorban a holokauszt. Mint Gyáni Gábor írja (Trianon versus holokauszt, *Élet és Irodalom*, 32. szám, 2012. augusztus 1.): „Olyan nemzeteszme alkotja... nálunk a holokauszt emlékezeti kontextusát, amely feltételeken fogadja be a magyar(országi) zsidókat a tényleges nemzeti közösségbe. Ennek folytán sem alakulhat tehát a holokausztból igazi nemzeti traumadráma. Következésképpen a mégoly őszinte hivatalos kommemorációs igyekezet ellenére sem válik a holokausztból – társadalmi szinten – valódi (konszenzuális) nemzeti emlékezeti hely.” Gyáni szerint ennek az oka, hogy míg Trianon „áldozatraumaként” reprezentálódik a magyar emlékezetkultúrában, addig a holokauszt mint „tettestrauma” – „Németországon kívül egyetlen

más országban, így Magyarországon sem talált eddig befogadó talajra”.

4. Ha az ember Berlin utcáit járja, előbb-utóbb szembe találkozik azokkal a lámpaoszlopokra erősített táblákkal, amelyeken egy-egy idézet olvasható németországi zsidótörvényekből: zsidóknak nem szabad irodalmi vagy zenei tevékenységgel foglalkozni, zsidó orvosok által végzett kezeléseikért nem fizethet a betegbiztosító, zsidókról nem lehet utcákat elnevezni, zsidók nem használhatnak telefont stb. Vajon ezek a feliratok is belevesznek az utcai háttérbe, amely mellett a járókelő közönyösen elhalad, vagy pedig felkeltik benne az elemi undort és tiltakozást, netán el sem hiszi őket, annyira valószínűtlennek és abszurdnak tűnnek, hatvan-hetven évtized múltán, ezek a szikár paragrafusok? Attól félek, ha magyar városokban tűnének fel hasonló feliratok, sokan lennének, akik (legalábbis titokban, privát társaságban) helyeselnék a feliratok tartalmát.

5. A történészek és más rokon társadalomtudományok művelői gyakran használják manapság a „trauma” kifejezést különféle válságok vagy súlyosan megrázkódó események jellemzésére. Szó van „történelmi traumákról” (például a „Trianon-trauma”), vagy kulturális, gazdasági és szociális traumákról (például a „rendszerváltás traumái”). Gyakran azonban az ilyen kontextusokban a „trauma” kifejezés mint metafora nem egyéb, mint a sérelem szinonimája. A sérelem relatív fogalom, mindig alkalmat nyújt a méricskélésre és az összehasonlításra, a „számháborúra”. Aligha van olyan sérelem, amelyet ne lehetne egy még súlyosabbal szembeállítani és kijátszani. Ilyen sérelmek például a nemzeti sérelmek, amelyek kitüntetett szerepet játszanak a különféle nemzeti mitológiák és nacionalista ideológiák kialakulásában. Az elszenvedett sérelmek, igazságtalanságok emlékei nemzedékeken keresztül tovább élhetnek a generációs, családi emlékezetben, történeti narratívumokban és a különféle szimbolikus, kulturális reprezentációkban. Feldolgozatlanságuk esetén a közösségi élet olyan egyensúlyzavaraihoz vezethetnek, amelyek hisztérikus elégtételkeresésekben nyilvánulhatnak meg. Ilyen sérelemnek tekinthetjük a trianoni békét, amely földrajzilag, politikailag és demográfiai is igazságtalanságokhoz vezetett, ahelyett, hogy korábbi igazságtalanságokat javított volna ki. Az 1920-ban bevezetett numerus clausus ugyancsak sérelem volt, egyik előzménye, de nem közvetlen oka a holokauszt traumájának.

A trauma – a sérelemmel ellentétben – nem relatív fogalom, unikális eseményt, alapvető létfenyegetettsé-

A holokauszt veszteségei nem felejthetők, kibeszélésük gyakran újabb és újabb traumákhoz vezethet.

emlékezetKÖZÖSSÉG

NYUGTALANSÁG

get jelent, olyan gyilkos szándékon alapul, amely a zsidónak nyilvánított polgárok teljes megsemmisítését célozta, függetlenül társadalmi helyzetüktől, személyes és szociális identitásuktól. A sérelem kibeszélhető, elfelejthető, megbocsátható, bizonyos fókig jóvátehető, vagy legalábbis enyhíthető; a holokauszt veszteségei nem pótolhatók és nem helyreállíthatók, nem is felejtethetők, kibeszélésük pedig gyakran újabb és újabb traumákhoz vezethet, nemzedékeken át. Természetesen a sérelmek által okozott veszteségek, hátrányok és meg-

különböztetések is traumatizálódhatnak, ha a társadalom nem képes a sérelmek valódi vagy szimbolikus jóvátételére. Azonban úgy vélem, hogy történeti kontextusban a trauma fogalmát érdemes fenntartani a holokausztra (és más, gyilkos szándékú népirtásra). Nem azért, mert ez valamilyen privilégiumot, morális vagy politikai előnyt jelent, hanem azért, mert a trauma és a sérelem pszichológiailag és szociológiailag is más-más típusú, lefolyásukban és következményeikben is különböző eseményeket jelöl.

Granasztói György

ÉSZ, ERKÖLC ÉS EMLÉKEZET

Történelem
és emlékezet
élesen
elválnak.

Az emlékezetközösségre vonatkozó kérdés zavarba hozza a történészt. A múlt és a jelen kapcsolatáról komoly viták alakultak ki az elmúlt években, és az egyik vitasorozat éppen az emlékezet szerepével kapcsolatos. A kulcs tehát az emlékezet. Az alábbiakban ezért tisztázó szándékkal ki szeretnék fejteni néhány szempontot az emlékezettel kapcsolatban, majd kísérletet teszek arra, hogy válaszoljak, ha nem is magára a kérdésre, de mindenképpen arra a nyugtalanságra, netán aggodalomra, amelyet kihallani vélek például ebből a mondatból: *„Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek, melyek más-más élményekre emlékeznek, és a másik fájdalomról talán nincs elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást.”*

Első megközelítésben minden emlékezésről elmondható, hogy nem úgy írja le az életet, ahogy volt, hanem úgy, ahogy visszagondol rá az, aki megélte. Ez a megélt tapasztalat hatalmas erejű és szubjektív. Esetekhez, eseményekhez kapcsolódik, amelyknél jelen voltunk, tanúi voltunk, részt vettünk bennük, s őrizzük a benyomásokat, amelyeket belénk véstek. Az emlékezés mindig egyedi, nem sokat foglalkoztatja az összevetés, az általános, az összefüggésekbe helyezés. Ezért nincsen szüksége az emlékezőnek arra, hogy bizonyítsa állításait. A tanú elbeszélése mindig az ő igazsága – vagyis az a kép, amelyet a saját lelkében őriz. Saját példámat hozom fel. Egyszer éles sajtókritikában részesültem. Előzménye az volt, hogy egy interjúban megemlítettem, 1956 októberében rövid ideig nemzetőr voltam. Támadóm azon gúnyoló-

dott, hogy ilyesmit bárki állíthat. Az háborított fel, hogy a személyes igazságomat vontam kétségbe, miközben úgy éreztem, hogy 1956 emlékezetközösségébe tartozom.

Az emléknapi és emlékhelyek száma gyorsan nő, az emlékezet, a közös emlékezet tudatformáló ereje, úgy tűnik, jelentősebb, mint valaha. Különösen egyedi drámaisággal tárul elénk ez a magyarországi zsidóság vészszakaszával, tágabb értelemben a Shoah-val összefüggésben. Ez az emlékezetközösség igen erős. A zsidóság holokausztjának egyedisége csak részben függ össze olyan körülmények egybeesésével, mint a gázkamrák használata, a zsidógyűlölet, a fajgyűlölet, a modern technika és az ipari szervezethez való csatlakozás. A tömeges népirtás mindezeket túl azt jelentette, hogy az embert emberi mivoltában és kultúrájában is meg akarták semmisíteni. És azt is jelentette, hogy az áldozatokat, a túlélőket, a túlélők közösségét sem a neveltetés, sem a kultúra, sem a tapasztalat nem készíthette fel arra, ami bekövetkezett. Ez mind benne van a XX. század ezen egyedülálló tragédiájában, amit a közös emlékezet állít elénk a legerőteljesebben.

Az emlékezetből kibontakozó tragédiának az egykori jellege belerobbant a múltból való gondolkodásba, hiszen a túlélők visszaemlékezései, vagy az audiovizuális archívumok anyagai átalakítják a történelemtől való gondolkodást. Az emlékezetközösség szerepe mostanra általában is nagyobb lett, miközben mind nyilvánvalóbb, hogy az emlékezet a múltat egyedivé teszi. Mélyen személyes, szelektív, bizonyos helyzetekben fenntartás nélkül viszonyul az események idő-

emlékezetKÖZÖSSÉG

NYUGTALANSÁG

rendjéhez, a racionális magyarázatok, értelmezések nem különösebben foglalkoztatják.

Így érthető meg, hogy éppen az egyedi, a közvetlen miatt történetiség és emlékezet ellentétben van egymással. A történész, aki egy haláltáborban készült fényképen felismeri a foglyokat, tudja, hogy az SS-ek milyen szándékkal terelték őket különböző irányokba, statisztikákat ismer vagy készít, más részletek alapján pedig további információkat is képes kielemezni. A visszaemlékező tanú számára a múltnak ez a darabja sokkal többet mond: felidézi az érzést, a zajokat, a szagokat, a szorongást, az érzelmeket, a reménytelen elhagyatottság érzését a táborban, a hosszú, borzalmakkal teli utat és a teljes kimerültséget... Ne is folytassuk! A zsidó emlékezetben az egyediséget az ilyen és hasonló emlékek együttese képezi, az isonzoí, a Don-kanyari vagy éppen ötvenhatos emlékezetek hasonló emlékegyüttesei ugyancsak ilyen módon egyediek.

Miközben a történelem és a közös emlékezet egyidős az emberiséggel, egymással az előbb említett teljes ellentétbe csak a XX. század eleje óta kerültek. A történeti gondolkodás több nagy fordulatával magyarázható a változás. Bár fejtegetésemnek ez aligha alkothatja részét, a problémára utalni kell. Például újabban értelmetlenné vált a „történelmi emlékezet” kifejezés. Történelem és emlékezet azért került határozott ellentétbe egymással, mert immár élesen elválnak: a történelem a múltra vetett külső pillantást jelent, miközben az emlékezet belső kapcsolatot tételez fel a benne szereplő tényekkel. Így az emlékezet a múltat folytatja a jelenben, miközben a történelem zárt időbeliségben rögzíti a múltat, racionális eljárások segítségével. Az emlékezet középpontjában az élet megélt részletével összefüggő szubjektív érzékenység áll, és átszeli a korokat. A történelem szétválasztja a korszakokat.

Ennek az új és különleges ellentétnek a következménye, hogy a népi történetek témái eddig alig-alig voltak képesek kutatási irányzattá szerveződni. Az emlékezetközösségnek még csak születőben van a tudománya. Mintha a nagy társadalmi patológiák, a törések mint momentumok történetiségét nehezebb lenne megragadni, szemben a társadalmi vagy politikai normák változásaival és folyamataival.

Az emlékezet, az emlékezetközösség maga is konstrukció. Az emlékezet még be nem fejezett építkezés, az emlékezetközösség tehát az identitás építésének a része. Újra és újra átjárják a később szerzett ismeretek, azok a megfontolások, amelyek követik az eseményeket, amelyeket azután újabb tapasztalatok követnek, és akár módosítják is a visszaemlékezést. Az egyéni vagy közös

emlékezetet, mint a múlt vízióját, láttuk, mindig áthatja a jelen.

A bevezetésül idézett fenti mondatról azt mondtuk, hogy nyugtalanságot, aggodalmat sugall. Aggódás a különféle traumák közös emlékezeteinek egymás iránti közömbössége miatt, sőt amiatt, hogy más-más fájdalmak emlékei akár egymással szembefeszülő identitások alkotóelemévé válhatnak.

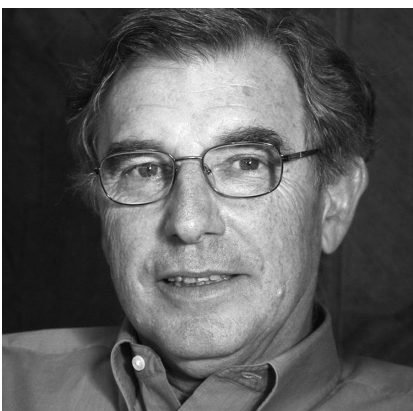
Láttuk, a nagy traumák emlékezete szükségképpen

egyedi, a történelem az, amely általános keretekbe képes foglalni ezeket az egyediségeket. Így válhat elvben az emlékezet, a közös emlékezet a történelem részévé. Ezért állítható, hogy az emlékezetközösség nemcsak a jelennek a része, hanem a történelemnek is. Másrészt az emlékezet és történelem szembenállása olyan dilemma, amely megértetheti velünk, hogyan oldható fel a nyugtalanság az emlékezetközösségek különállásával kapcsolatban. Befejezésül még a következőre kell rámutatni.

A magyar értelmiségi közgondolkodás egyik fogyatékosága, hogy abból indul ki: az igazság mindig egy és oszthatatlan. A szembenállónak gondolt fél iránt érzett indulat emiatt válhat elemien erőssé. Eközben a társadalmakról, közösségekről szerzett ismereteink mind azt jelzik, hogy az igazsággal kapcsolatban többféle meggyőződés élhet párhuzamosan. Elég, ha a két legkirívóbb, szélsőséges meggyőződést említjük.

A mai magyar közgondolkodásban, megfelelő jogi és rendfenntartó keretek között jelen van a fasiszta és a kommunista gondolkodásmód nihilizmusa. Ezt nem lehet tagadni. Fénykorában a maga módján mindkettő a demokrácia civilizációjának tudatos elpusztítására törekedett, s ez hallatszik ki ma is az utózóngéikből. Nyugtalanak tehát nem az egymás mellett élő emlékezetközösségek különbségei miatt kell lennünk. Attól kell félnünk, azt kell megakadályozni, hogy a totalitárius rendszerek politikai nihilizmusa mint tovább élő mentalitás ne tudjon erőre kapni, ne tudja megkérdőjelezni, pusztítani azt, ami a civilizációnkat egyben tartja. A józan ész és az erkölcs együttesét. Az ész erkölcs nélkül cinizmussá válhat. Az erkölcs józanság és megfontolás nélkül babonás megszállottsághoz vihet, amely fanatikus kegyetlenségbe torkollik.

Ebből következik, hogy a XX. század valamennyi nagy traumájának emlékezete a demokrácia civilizációját építi. Nem patetikus kívánság, hanem egyszerű belátás, amikor az aggodalom feloldásáról azt lehet állítani, hogy az egy paradoxonon alapul. Az emlékezetek közösségei éppen egyediségüket őrizve óvják és építik az ész és az erkölcs civilizációját.

Jelen van a fasiszta és a kommunista gondolkodásmód nihilizmusa.

Kiss Noémi

BUKOVINA, A METAFORAVIDÉK

A z egykori tartományi főváros, Csernovic két különös kultúrtörténeti esemény kapcsán került be újra néhány évvel ezelőtt az európai köztudatba: Karl Emil Franzos, Alfréd Margul-Sperber, Rose Ausländer és Paul Celan városáról nyílt sikeres irodalmi kiállítás Berlinben (1993). Fél-Ázsia – ahogy Franzos nevezte a határvidék különös, kevert kultúráját – a perifériáról hódított. Nem gondolván, hogy Franzos egy életre megőrizte az egykori Habsburg-tartomány termékeny soknyelvűségét. S való igaz, aki járt Csernovicban, tudja, milyen kontrasztok szelnek a város utcáit: itt találkozunk élesen a bizánci dísz a bécsi szecesszióval. A képek és a kiállításához készült katalógus elmaradt, többször lerombolt és újraépített, gazdag-szomorúságos dombvidéket festenek és hatalmas temetőket, ahol az emlékezet intenzívebb jelenvalóság, mint a ma eseményei. Mégis érdemes ide utazni, hiszen amit látunk, nem hétköznapi módon tűnt el, és amit odaképzünk a helyére, mesésen gazdag.

Huszonhárom
zsinagógájából
ma mozik,
áruházak, kínai
butik és romos
kőfalak
maradtak.

Ahol egykor bükkfák sorakoztak, gyümölcsfák és fekete homok borult a tájra, monarchikus pályaúdvár, posta, színház, hotel, kávéház, egyetem épült – most hült helyek vannak. Néhány ódon épület, lukak és gödrök, elvándorolt, kicserélt lakosság. Kevés olyan városa akad Európának, amely ilyen intenzíven szövegekben él tovább. A századfordulón innen indult útjára egy fantasztikus irodalom – paradox módon az itt lakók későbbi gyilkosainak nyelvén, németül. Nem túlzás, hogy a felszámolt polgári város a világirodalom legsűrűbb metaforáit alkotta meg az emigrációkban.

Nem sokkal e kiállítást követően mutatták be Volker Koepp dokumentumfilmjét, a *Herr Zwilling és Frau Zuckermannt* (1999). A főszerepet a monarchikus Csernovic két utolsó autentikus figurája játssza. Egy nő és egy férfi, barátok. Zsidók, akik nem vándoroltak ki Izraelbe a háború után. Zuckerman és Zwilling minden este találkoznak, teát isznak, németül beszélnek, most épp ukrán állampolgárok, de a Szovjetunióban, Romániában és a Habsburg Birodalomban is éltek úgy, hogy soha nem hagyták el utcájukat. Megható barátságukat tárja fel a

film, intim világukba, beszélgetéseikbe, emlékeikbe enged bepillantást. Humor és melankólia jellemzi párbeszédüket, a zsidó temetőről készült kockák pedig egy elsüllyedt, vadszőlővel és borostyánnal benőtt temetőt tárnak elénk, régi fotográfiákkal, hatalmas, zsinagógaszerű sírokkal. Ódon kövek. Európa legnagyobb zsidótemetője áll a város szélén, a keresztény temető mellett. Herr Zwilling nem hiába mondja a kamerának: „Örök pesszimista vagyok, akinek sajnos mindig igaza van.” Csernovic kevés reményt ad, viszont annál több öniróniát, túlélési stratégiát és lenyűgöző könyveket.

Bukovina egykori központjának huszonhárom zsinagógájából ma mozik, áruházak, kínai butik és romos kőfalak maradtak. Tyúkólak, kutyaftattók. Czernowitz, Cernăuți, Czerniowce. Mondhatjuk ukránul, németül, románul, lengyelül, mert rutének, huculok, ukránok, románok, örmények, lipovánok, magyarok, németek, zsidók éltek itt, s közös nyelvük a német lett. Csernovic határozottabb létezéssel bírt, mint más bukovinai városok, mert a régió központja volt, ráadásul nyugat és kelet határán áll. Ha valaki írásokból, emlékekből ismeri, akkor még nagyobbban tűnhet, mint amilyen valójában. Zadágora, egyik elővárosa, a haszidizmus központja. Innen indult útjára Martin Buber filozófiája, mely Heideggerre és a német hermeneutikára is olyan nagy hatással volt. Ha Csernovicot el akarnánk olvasni, az több hónapot venne igénybe. Bejárni, beutazni viszont akár egy nap alatt is lehet.

A Monarchia területi stratégiája alapján Bukovina keleti és nyugati határhelyzetét kihasználva, a szláv és a német kultúra metszéspontjában egy erős, támogatott határterület jött létre. A külön irányokból érkező hatások az irodalmi kultúra szinkretikusságában találtak otthonra. Különösen a századfordulón és a húszas-harmincas évek modern művészetében jelentkezett az új forma és nyelv. Friss szlogenek, műfajok, előadások jöttek létre. Az első világháború után is intenzív művészeti élet volt. Az expresszionisták a *Der Nerv* folyóiratot indították el, az avantgárd és a modern francia és orosz költészet eleve nem hatott. A legtöbb költőnek és írónak Bécsben volt ki-

KŐFALAK

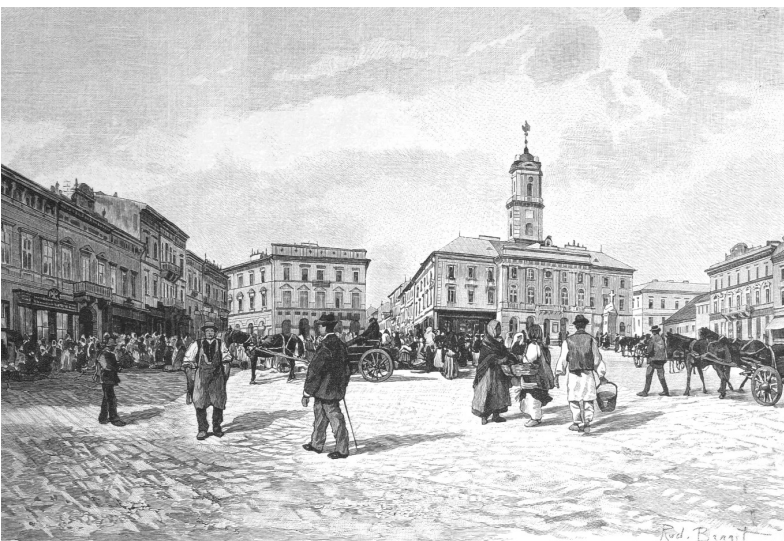
CSERNOVIC

adója. Nem véletlen, hogy a bukovinai szerzők, köztük Paul Celan és Alfréd Margul-Sperber is többnyelvű közegeben felnőve minden nagyobb európai nyelvből fordítottak, a legmodernebb költészet volt a mércéjük. Többek között innen indult Josef Kalmer és Victor Wittner, vagy Gregor von Rezzori és Rose Ausländer. A szerzők nagy része, amikor kikerült az úgynevezett európai irodalom porondjára, már nemcsak mint csernovici, hanem mint keleti zsidó emigráns írt. Bukovina nem természetes módon, inkább amolyan görbe utakon lett a német irodalom részévé. Ebben két dolognak meghatározó és roppant el-
lentmondásos a szerepe: a virágzó zsidó, városi kultúrának, és a minden képzeletet felülmúló népiértésnek.

A második világháborút követően a nyugati emigrációba vonult írók, köztük Celan, továbbra is németül írtak. A háború utáni megszólalás lehetőségei egészen más poétikai problémákat vetnek fel: a versekben egy új nyelv feltalálása és/vagy az elhallgatás mérlegelődött. Méghozzá radikális eredménnyel. A radikalitás fokozása (a fokozhatatlanságig) nyilván az osztrák, ukrán, román és szovjet irányítással létrejött táborok, nemzetiszocialista és kommunista népiértések okán tetőződött. A város felét (az 53 százaléknyi zsidó lakosságot) teljes egészében deportálták a világháborúban és később a Szovjetunió idején.

Celan egyik legfontosabb költészetpoétikai esszéje, a *Meridián* is foglalkozik a líra geográfiai meghatározottságával. A *Meridián* földrajzi eredetét és Bukovina városnévének összefüggéseit tanulmányozva látható, hogy a szülőhely egyszerre volt számára borzasztó történet és domesztikált, organikus múlt. Később a Celan-biográfiák írói is gyakran e kapcsolatból indulnak ki. Az életrajzok egyik központi kifejezése a tragikus élmény (Das tragische Erlebnis), amelyet a bukovinai vidék elmaradottságával és Celan szüleinek deportálásával indokolnak. Csernovic tehát nemcsak közvetlenül a szülőhely szubjektív élményét jelentheti, hanem általában a történelmi szövegekben a legnagyobb európai deportálás színhelyét is. Ennek ellenére Európának nem ez a tájegysége válik az 1945 utáni német irodalom emlékeztetének színhelyévé, hanem Auschwitz.

A holokauszt mindenfajta ábrázolásmódjával kapcsolatban létezik egy felvetés, amely szerint van egy olyan Entitás (a létező tulajdonnevek összessége), Esemény vagy Hely, mely gyakran fekete lyukként elképzelt középpont. Bukovina és Csernovic nem lett ilyen Entitás, nem vált középponttá, és nem lett igazából elmondhatatlan Hely sem. Nem íródott bele olyan erővel, illetve soha nem került be olyan hangsúlyosan a holokausztirodalom metaforái közé, mint az auschwitzi csapás. Mely egyszerre lehetett önmagában, pusztán a nevével, feliratként, szignójával a centrum és a periféria. Ami igazán érdekes e nevek (helyek) kapcsán, hogy Paul Celan költészetében név szerint kizárólag a csernovici helynévvel találkozhatunk.

Cernowitza, főter, 1890 körül

Csernovic mint osztrák és később mint szovjet város is további cezúra a holokauszt történetében. A 20. század közepén Európa lerombolása és újratérképezése fontos szerepet tölt be az irodalom átforgatásában. A város ekkorra nem csupán Nyugat és Kelet, a szláv, a német és a haszid kultúra produktív együttélésének helye, hanem olyan város imaginációja, ahol megszűnik a kultúra bizonyos folytonossága. Csernovic neve több Celan-kortárs életrajzában szerepel, például Rose Ausländer költészetében a múlt és a jelen ellentéte tájnyelven szólal meg. Szülővárosát idéző költeményei az emlékeztet és a jelen közötti feszültséget írják le. A háború előtti és utáni időszakot (a román és a szovjet időszakot) előre megfesti a halál, amely mintegy ráereszkedik az idilli tájra:

Kártyázó társaság, 1930

Bukovina III

zöld anya
Bukovina
pillangók a hajban

igyl
mondja a nap
vörös dinnyet
fehér kukoricat
én édesíttem őket

ibolyakék fenyőtobozok
légiszárnyak madarak és lombok

a Kárpátok háta
atyáskodva
hív
hordani téged

nég nyelv
négy nyelvű dalok

emberek
kik értik egymást

Zsidó számára
kiállított személyi
igazolvány, 1942

kőFALAK

CSERNOVIC

Csernovic a második világháború előtt

*Békés domboldali város
Bükkerdőkkel övezve*

*A mezők szelte Pruth mentén
tutajok és úszók*

*Májusi orgonaeső
A lámpások körül
cserebogarak táncolták el
halálukat*

*Négy nyelv
Értették egymást*

*Sok költő nyílt ki itt
Német-zsidó sorokban
Kényeztették a levegőt*

*Amíg bombák nem hullottak
Addig boldogan lélegzett a város*

Bükkfalevél

*Bükkfalevél
Mintha szülővárosom
Erdejéből volna
Beszáll szobámba*

*Jött
Engem vigasztalni*

*A régi fiatal idő
Az emlékezet helye
Ott laknak az elveszített
Barátok és hegyek*

*Finom erezet
Az ajánlás
Önmagamnak*

A virágzó gazdasági és szellemi életet nagyrészt a kereskedő és az iparos német, örmény és zsidó lakosság alapozta meg, irányításuk alatt alakult ki a tartományban a nyugati mintájú polgári városok többsége. Keleties határvidéken járunk. Mindez kisebb megszakításokkal a második világháborúig tarthatott, majd a szovjet időszakban teljesen eltűnt. Csernovic is elvesztette régi fényét, a város a kudarc és a pesszimizmus helyévé íródott át. Gregor von Rezzori az *Egy antiszemita emlékiratai* (1979) című, magyarul is megjelent könyvében orosz kifejezéssel *szkucsnónak*, sivár unalomnak nevezi azt a sajátos érzést, amelyet csak a bukovinai emberek ismernek.

Az írók többsége, ahogy Rezzori is, a Monarchia felbomlását követően, valamint az első és a második világháború után Nyugat-Európába vagy a tengerentúlra emigrált. Műveikben Bukovina fiktív táj maradt, az emlékezet helye, egy ismeretlen, mesés, homályos metaforavidék.

A világ közepe...

...Bukovina irányában, körülbelül félúton van, és majdnem ugyanott található a világ legeldugottabb városa is. Galíciától délre, Máramarostól keletre, Moldvától északnyugatra vagyunk. Egyenes út vezet odáig, és ha Kárpátalja völgyein és szurdokain át közelítjük meg, akkor már tényleg nincs messze az aknaszlatinai sóbányáktól. Azon az úton haladunk, amely Beregszászról egyenesen Csernovicba vinne. Vonattal tizenhét, de autóval vagy busszal öt-hat óra alatt megtehető. A vasutat azért ne válasszuk, mert úgy fordulgat, ahogy a történelem cikázott e tájon, szerencsétlen és még szerencsétlenebb társadalmakra osztva a világot. Hol a román, hol az ukrán oldalon mennek a sínek, többször megállítanak minket a határőrök, és ha árvíz van, meg se mozdulnak a vagonok, de még a buszok és az autók is állva maradnak.

1873 és 1913 között a bécsi katonai Földrajzi Intézet már alapos méréseket végzett ezen a területen. Ekkor jelölték ki a magassági alappont hálózatot, és a Felső-Tiszánál, a Barnabás-hegycsúccsal szemben Európa középpontját, de van olyan leírás is, mely szerint Közép-Európa középpontjáról volna szó. Igaz, az egyszerű matematikai számítások nem támasztják alá, hogy itt bármiféle középpont lenne, a századfordulón mégis

rendkívül gyorsan megépült egy obeliszk. Az alábbi felirat olvasható rajta: Állandó alappont, melyet egy rendkívül pontos osztrák-magyar monarchiabeli szintezővel, az európai hosszúsági és szélességi fokok szerint állapítottak meg. A Monarchia keleti részének lakói akkoriban ezt elégedetten vették tudomásul, s egy időre biztosan megnyugodtak.

(Részlet Kiss Noémi *Rongyos ékszerdoboz* című könyvéből, Magvető, 2009)

Csernovic ma

DEPORTÁLÁS TRANSZNYISZTRIÁBA

Erdélyi Lajosné, Anni Csernovicban született, átélte a transznyiszfiai deportálást, a szovjet és a román kommunista uralmat. Gyerek- és fiatalok felidézésében férje, a közismert fotós és újságíró is segített, akinek marosvásárhelyi gyermekeiről és auschwitzi deportálásáról nemrég jelent meg *Túlélés* című memoárja.

Anni: A Szulica nevű faluban laktunk. Apám egy fakitermelő cégnél dolgozott. A favágókkal járta az erdőt, sokszor napokig. A felszereléséhez egy pisztoly is hozzátartozott, mert a favágók ittak és gyakran agresszívek voltak. Amikor én születtem, anyám fölment Csernovicba, mert ott voltak a szülei és az egész családja. Anyám egyébként Bécsben érettségizett, szeretett volna egyetemre járni, de férjhez adták, a hagyományos módon, egy *sadhen* segítségével. Én Csernovicban születtem, de egy idő múlva visszamentünk a faluba apámhoz. Amikor hétéves lettem, anyám a városba költözött, hogy én ott járhattak iskolába. Ott kezdtem a román elemi iskolát, de otthon németül beszélünk. A városban volt egy kétemeletes házunk, elég jómódúak voltunk.

– 1940-ben bejöttek az oroszok. Nem vették el a házat?

A.: Nem, talán nem volt idejük elvenni. De a rendőrségtől olyan személyi igazolványt kaptunk, amelynek a száma 39-re végződött. Ez a megbízhatatlanságot jelentette. Az ilyenek könnyen fölkerültek a deportálandók listájára. Apám legidősebb testvérét és a feleségét elvitték, mert cipőboltjuk volt egy közeli faluban.

Erdélyi Lajos: Szibériába kerültek, Tyumenyben dolgoztak egy halkonzervüzemben. A halkonzervcímek hátára írtak levelet, a konzerv csomagolásához használt olajos papírból készítettek borítékot, és ezt a vöröskereszten keresztül küldték a rokonaikhoz, Chi-lébe. Rajta is van a katonai cenzúra pecsétje. Az aszszony azt írta, hogy élünk, de éhezünk. Éhen is haltak. Nem bírták a megpróbáltatásokat, mert már hatvanévesek elmúltak, amikor elvitték őket.

A.: Nekünk az volt a szerencsénk, hogy a házunkban lakott egy NKVD-s tiszt, aki megnyugtató: amíg ő itt lakik, bennünket nem deportálnak. De szörnyű

Egy NKVD-s tiszt megnyugtató: amíg ő itt lakik, bennünket nem deportálnak.

volt hetekig a csomagjainkon ülni – mert pontosan megmondták, mennyi holmit vihetünk magunkkal. Emlékszem, egyszer meghívtak bennünket egy esküvőre. Az utcán, a villamoson nem mertünk szép ruhában végigmenni, bőröndben vittük a ruhát, és csak az esküvőn vettük fel. 1941 júniusában kitört a háború, bombázták a repülőteret, mi közel laktunk, a pincébe bújtunk. Aztán bejöttek a románok, és ősszel már vitték a zsidókat a gettóba, ami valahol a belvárosban volt. Szekéren mentünk oda. A nagybátyám és nagynéném, akik szintén a faiparban dolgoztak, 1941-ben Észak-Erdélyből Csernovicba menekültek. Jobban bíztak a románokban, mint a magyarokban. '41-ben őket is Transznyiszftriába deportálták, de az egész család túlélte a háborút. '41 októberében indultak a de-

transzNYISZTRIA

FLEKKTÍFUSZ

1940, szovjet
bevonulás
Csernovicba

portáló vonatok. Mogilevbe vittek, a Dnyeszter partján. Csónakokkal vittek át a folyón, onnan gyalog mentünk. A menet borzalmas volt. Ősz volt, hideg, éjszaka az erdőben aludtunk. Apánk minden csomagot eldobott, csak két párnát és a dunyhát tartotta meg, ebben aludtunk négyen.

E. L.: De nem mindenkit vittek el Csernovichból.

A.: Aki lefizette a rendőrséget, az maradhatott. Nekünk volt ékszerünk, pénzünk, de apám optimista volt, azt mondta, nem fognak elvinni bennünket.

E. L.: A gyalogmenet során a magukkal vitt Napóleon-aranyakat elrejtették egy kiszáradt kútba. Ezzel

meg lehetett volna váltani az egész deportálást! És a háború után nem mentek vissza megkeresni.

A.: A városban, ahová kerültünk, egy évvel korábban nagy árvíz pusztított. Bennünket egy vályogházba tettek, amit kimosott a víz. Lukasak voltak a falak, szörnyű volt. Nem is tudom, hogy éltünk ott. De együtt volt a család. A férfiakat munkára vitték, a lebombázott hidakat építették újra. Nehéz fizikai munka volt. De voltak olyanok is, akik jó házban laktak, és egy gyárban dolgoztak. Aztán flekktífuszt kaptam. 21 napig majdnem eszméletlen voltam, magas lázam volt, azt hitték, már meg is haltam. Anyám is beteg volt, a húgom is. Csak apám nem volt beteg.

E. L.: De volt cselédlányotok.

A.: Csernovicban volt egy cselédlányunk, ő is zsidó volt, így velünk együtt deportálták, ő is velünk lakott.

– Az apja fizetést kapott a munkáért?

A.: Hogy fizetést kapott vagy élelmiszert, azt nem tudom. Arra emlékszem, hogy a közelben volt egy üzlet, onnan hozott tejet, kenyeret. A gettó kőkerítésén túl nem volt szabad menni, arra örök vigyáztak. Anyám valahogy kijárt egy falusi piacra. Ruhaneműt cserélt lisztre. Otthon a lisztből kis kerek kenyereket sütött, amit én árultam a piacon, egy kis tálcával a nyakamban. A pénzért újra lisztet vettünk, így volt egy kis kerestünk. Emlékszem, apám, aki kóser háztartást vezetett egészen haláláig, az utolsó mogilevi húsévkor szerzett egy kis kukoricalisztet, csinált ma-

1941, a románok
átszállítják
a zsidókat
a Dnyeszteren

transzNYISZTRIA

FLEKKTÍFUSZ

gának valami puliszkafélét, mert kenyeret nem evett. Mi ettünk, ő nem tiltotta.

– A piac a gettóban volt?

A.: Sajnos sok mindenre nem emlékszem a betegség miatt.

E. L.: Volt úgy, hogy rejtőzniük kellett.

A.: Velünk volt anyám egyik öccse a feleségével. Az asszony nagyon szép volt, és nagyon jóba lett egy román tiszttel. A tiszttel egy napon szólt, hogy másnap hajnalban jön az Einsatzgruppe teherkocsikkal, és ötezer zsidók visznek a Bugon túlra. Ha el tudunk bújni, a németek nem keresnek, hanem továbbmennek. Volt egy fákamra a szomszédban, ott elbújtunk, a földön aludtunk. Másnap, amikor visszamentünk, hallottuk, hogy a németek elvittek ötezer embert a Bugon túlra, és mindet lelőtték.

– És ezután maradtak még zsidók Mogilevben?

A.: Igen, mert a mi táborunkban voltak vagy tízezeren. És nagyon sok tábor volt. Mogilev volt a legnagyobb, de nem ez volt a legrosszabb. De sokan haltak meg betegségben.

– Nem volt orvos?

A.: Orvos volt, gyógyszer nem volt. De 1943-tól már kaptunk csomagot. A sztálingrádi csata után a románok megengedték, hogy az otthon maradt zsidók csomagot küldjenek Transznyisztriába. És néhány ezer árva gyereket is hazahozhattak a hitközségek, akiket árvaházakban helyeztek el. Mert nagyon sok gyerek maradt szülő nélkül, és fordítva. Három és fél évig voltunk ott, '44 márciusában jöttek vissza az oroszok.

– Emlékszik a felszabadulásra?

A.: Egy emlékem van. Már folyt a visszavonulás, amikor bejött két német a házunkba. Az egyik részeg volt, nagyon agresszív, a pisztolyával hadonászott és azt mondta, „Hier hausen die Läuse.” (Itt laknak a tetvek.) Megrémültünk mind. De a másik rászólt, hogy „Heraus, heraus!” (Kifelé!) És másnap már két oroszot láttunk géppisztollyal. Örvendtünk nagyon. Nagyon kedvesek voltak az oroszok. Pár napig még ott maradtunk, aztán indultunk vissza Csernovicba, a házunkba. A ház üres volt, kifosztották. Apám újra dolgozni kezdett, az egyik nagybátyja faraktárában. 1944 szeptemberében beírtak egy zsidó iskolába. Minden tantárgyat oroszul tanultunk, de tanultunk jiddisül is, amit héber betűkkel írtunk. Katonatanárunk is volt, a lányoknak is kellett katonai dolgokat tanulni, masírozni, szalutálni. Két évig jártam ide, aztán '46-ban jött egy rendelet, hogy aki román állampolgár volt és menni akar, annak egy hét alatt el kell hagyni az országot. Apám azt mondta, maradjunk, eleget hányódtunk. De anyám azt mondta, neki elég volt, nem marad tovább az oroszoknál. És megint csomagoltunk. Ahogy a férjem mondja, vol-

tak okos zsidók, akik továbbmentek Amerikába, és voltak buták, akik maradtak Romániában. Mi buták voltunk.

E. L.: Tömegével jöttek át a túlélő zsidók Csernovicból Romániába. Nagyon kevesen maradtak otthon. Marosvásárhelyre is jöttek vagy negyvenen. A csernovici zsidó Románián belül elitnek számított. De akik Romániában maradtak, többnyire nagyon nehéz körülmények közé kerültek. Egy szobát vagy pajtát kaptak, mert a hitközség nem volt olyan gazdag. Anniék egy istállóból átalakított lakásban laktak, a kert végében volt a budi, nem volt folyóvíz.

– Miért éppen Marosvásárhelyre mentek?

A.: Talán mert Erdély jobb hely volt, mint Ó-Románia.

– Nem volt probléma, hogy nem beszéltek magyarul?

A.: Románul tudtunk, és Vásárhelyen azt megértették. Román iskolába jártam tovább. Ott érettségiztem, aztán Kolozsváron román egyetemre jártam. A csernovici lányok közül egyedül én tanultam. A többiek férjhez mentek vagy kivándoroltak.

– Hogyan tanult meg magyarul?

A.: A klinikán, ahol dolgoztam Vásárhelyen, az emberek 90 százaléka magyar volt. A baráti kör is magyar volt, és a férjem sem nagyon tudott románul. Volt két-három román, de ők is megtanultak magyarul. De semmi probléma nem volt azzal, hogy valaki román vagy magyar. Soha nem éreztem, hogy lenéznek vagy utálnak.

Csernovic, 1946,
a zsidó iskola
diákjainak
felvonulása

Gadó János

HATÁRTALAN KELET

Ahogy dédapáink láthatták: Csernovic, Odessza, Kamenyec-Podolszk

Kulturális zarándoklat térben és időben, népek, kultúrák és vallások között, történelmi századokon át a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület és *A Wang folyó versei* szervezésében, a *Szombat* folyóirat most kézben tartott lapszámával.

Utazás légkondicionált, komfortos autóbusszal, szállások 4 csillagos szállodákban. Irodalom, zene, építészet, emlékezet, gasztronómia, beszélgetések és kaland minden mennyiségben. Tervezett dátum: 2013. április 4–11. között.

Utunk során a kárpátaljai Máramaroson és Európa Rahó mellett fekvő földrajzi középpontján át jutunk el az egykori Monarchia legkeletibb csücskébe, a szecessziós hangulatú Csernovicba, a jiddis és német irodalmáról világhírű „Kis-Bécsbe”, a „Prut menti Jeruzsálembe”.

Kulturális barangolásaink során elmerülünk majd a haszidizmus misztikus világában. Látunk középkori várakat a Dnyeszter partján, megállunk a híres zsidó zarándokhelyeknél, a Baal Sem Tov és a breszlavi Nachman rabbi sírjánál.

Utazunk majd kalandos és lélegzetelállító természeti szépségek között, robogunk hegyeken-völgyeken, s olykor úttalan utakon, míg végül eljutunk a Fekete-tenger partján fekvő, a franciás könnyedséget oroszos romantikával vegyítő Odesszába, az irodalom, a zene és a legendák városába. Itt volt száműzött Puskin. Fellépett itt Liszt Ferenc. Itt született Szyjatoszlav Richter, David Ojsztrah és Emil Gilelsz. Odesszáról írta elbeszéléseit Iszaak Babel, forgatta legendás filmjét Eisenstein. Hajókázunk majd a tengeren, és könnyed sétát teszünk a mediterrán hangulatot idéző tengerparton. Barangolunk az egykori híresen hírhedt Moldavanka negyedben, Iszaak Babel írásainak helyszínén, felkeressük legendás hőseinek házait, hallgatunk (és énekelhetünk) odesszai kocsmazenét, s mellé finom falatokat fogyasztunk. A város egyik jelképe, az Eisenstein Patyomkin-páncélosából ismert lépcső is úti céljaink között szerepel.

Zarándoklatunk során egy mesebeli várost is felkeresünk, amely szépségéről és terhes múltjáról egyaránt ismert. Kamenyec-Podolszk neve számunkra a magyar holokauszt első állomásaként ismerős: 1941. augusztus 27–28-án a város felé vezető úton gyilkolták meg a németek a Magyarországról „rendezetlen állampolgárságuk” miatt kitoloncolt zsidókat. A 14-16 ezer magyarországi áldozattal együtt több ezer helyi zsidó is a tömegsírokban nyugszik.

A város azonban gyönyörű természeti fekvése, mesés középkori vára, örmény székesegyháza és reneszánsz épületei – közöttük jó néhány magyar vonatkozású – miatt is meglátogatásra érdemes, amelyek hozzájárulnak majd neve komorságának enyhítéséhez. „...Amíg bombák nem hullottak, / addig boldogan lélegzett a város” – írja Rose Ausländer egy versében. Tekintsük magunkat vándoroknak e hosszú úton, melynek során korok árnyain merengve elmerülünk majd egy olyan világban, amelynek megismerésétől a 20. század pusztító diktatúrái, az emberi méltóságtól és a szellem szabadságától megfosztott hosszúra nyúlt évtizedei generációkat raboltak meg.

Deák Andrea

További információk:
www.mazsike.hu, www.facebook.com/mazsike1988

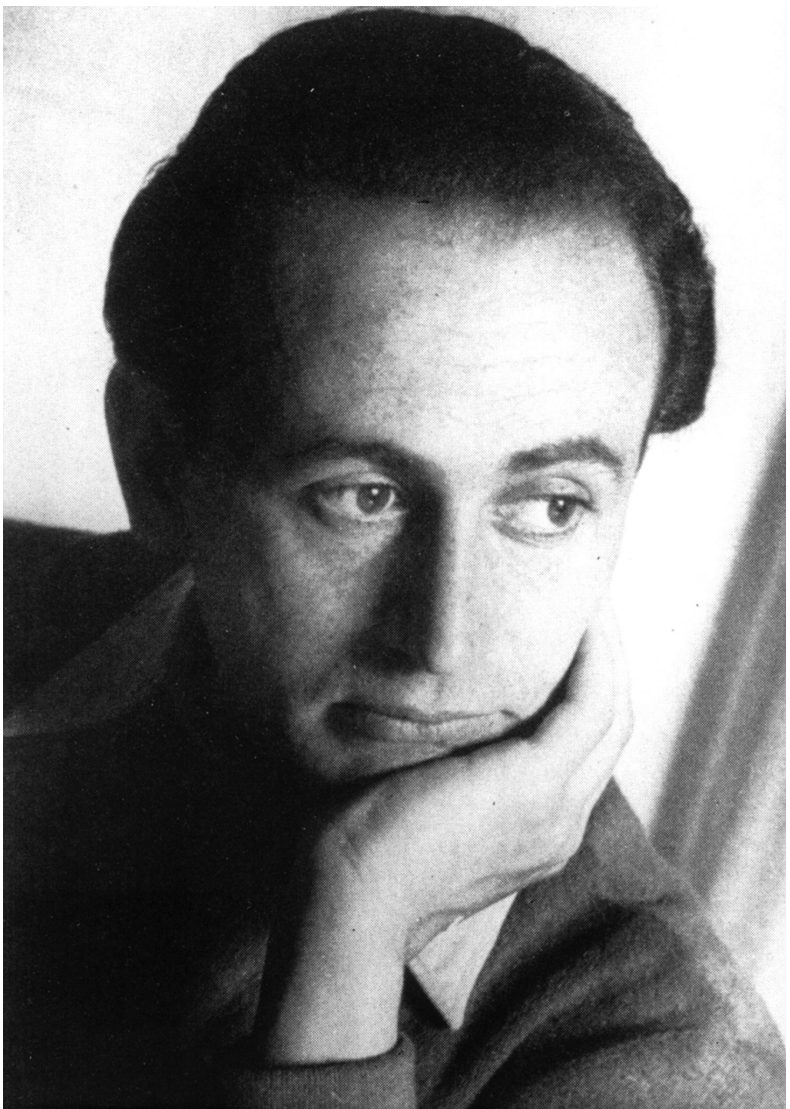
A HALÁL NYELVÉNEK KÖLTŐJE

Paul Celan (1920–1970)

Celan a háború utáni költészet legismertebb alakja, németül, „a halál nyelvén” írt, ahogy Bukovinában tartják. Versei egyedi tónust ütnek meg, sűrű, tömör metaforákkal szólítják meg az olvasót, vagy épp az értetlenségbe, a nyelvi közlés nehézségeibe burkolóznak és az elbeszélés/elbeszélhetőség, a lírai átélés problémájával szembesítenek. Olvasásuk után nehéz megszólalni – s ez a szándék tudatos. E különös költői nyelv azonban nem egyedülálló, ahogy sokáig hitték, hanem nagyon is bele van ágyazva a kelet-európai irodalmi hagyományba, a román, az orosz és a bukovinai/galíciai modern, avantgárd és a hangköltészet is hatással volt rá.

Celan már a Romániához csatolt Bukovina tartomány fővárosában, a „Prut-parti Jeruzsálemben”, Csernovicban született. Bizonyosan többen tartják őt bukovinai költőnek, de neve éppúgy benne van az emigráns román és a bevándorlók francia irodalmában. Beszélt oroszul, franciául, angolul, héberül, írt románul és németül. Verseinek topográfiaja pedig rendkívül kiterjedt, Tübingen, Frankfurt, Zürich, Köln, Csernovic; Bukarest, Bécs, Budapest vagy Párizs Celan kelet- és nyugat-európai életrajzát író irodalom színhelyei. Csernovic a Monarchia legkeletibb provinciájaként igazi metropolisznak számított a kiegyezést követően és a századfordulón. Azonban a második világháború kitörésével véget ért e virágzó korszak. 1941 októberében létrejött a csernovici gettó, és a fiatal egyetemistákat is kényszermunkára vitték. Ugyanezen év júniusában zajlott a városi zsidók második deportációja, melyet követően szülei nem tértek haza. Mindketten a michailovkai koncentrációs táborban haltak meg. Celan újból bujkálni kényszerült, 1944 februárjában térhetett csak vissza. Amikor áprilisban ismét elfoglalta a környéket a Vörös Hadsereg, folytatni tudta tanulmányait az egyetemen, ezúttal angol szakon.

A háború után végleg elhagyta Csernovicot, Bukarestben élt. Kezdetben Alfred Margul-Sperbernél, aki nagyban segítette irodalmi indulását. Munkákat, főleg fordításokat bízott rá, majd lektorként dolgozott, s

megjelentek első versei. Míg korábban Csernovicban a különböző antológiák német nyelvű lírát közöltek, itt Bukarestben románul publikált. A *Halálfüge*, leghíresebb verse a háború gyilkosairól és a német nyelvről így jelent meg nyomtatásban először románul, majd csak jóval később németül. Egy tangó dallamára írta költeményét, mely a szerelemtelenség érzését írja bele a sorokba. Az akkori folyóirat-publikációiban Paul Antschel névvel találkozhatunk. Amikor 1947 de-

Párizs, 1970,
Paul Celan
halálának évében

Ingeborg
Bachmann

cemberében Antschel Bécsbe menekül, már Paul Celan néven érkezik meg.

Több monográfia említi, hogy Celant magyar parasz-
tok segítették a román határon. Sőt lehetséges, hogy a
költő egy egész hónapot Budapesten töltött december
táján. (Szabolcsi Miklós személyes közlése alapján.) Fel-
merült az is, hogy más zsidó kivándorlókhoz csatlako-
va sikerült kijutnia Bécsbe. Ebben az időben ismerkedett
meg Ingeborg Bachmannal, a később ünnepezt osztrák
költőnővel. Bachmann néhány forrás szerint egy bécsi
nyilvántartó hivatalban dolgozott, és Celan mint emig-

rás épp itt jelentkezett be. A 20. század német irodal-
mának egyik legérdekesebb poétikai és személyes kap-
csolata veszi kezdetét találkozásukkal. Verseik, gondola-
taik szoros rokonságot mutatnak, idézik és követik egy-
másat. Celan ugyanitt, Bécsben ismerte meg Edgar Jenét,
a híres szürrealista művészt. Grafikáiról később egy
hosszabb prózaesszét írt. E munkája azért kivételes, hi-
szen tudvalévő, hogy Celan kevés prózai művet hagyott
hátra, a *Brémai beszéd*, a *Meridian* mellett az *Edgar
Jané und der Traum vom Traume* ezen kevés írások kö-
zé tartozik. 1948-ban már több verse megjelent a *Pan*
irodalmi lapban. Ugyanezen év nyarán végleg Párizsba
települt, germanisztikát és nyelvtudományt tanult a
Sorbonne egyetemen, ahol később nyelvi lektor lett. Itt
ismerte meg későbbi feleségét, Gisele de Lestrangé-ot, a
házasságból egy gyermekük született, Eric. Érdekesség,
hogy Eric később hivatásos bohócként dolgozott, s Cel-
an íásaiban is jelentős szerep jut a csavargódaloknak,
bohócoknak, mutatványosoknak.

Első verseskötete 1948-ban jelent meg *Der Sand aus
den Urnen* címmel, s ezt még életében az alábbiak követ-
tek: *Mohn und Gedächtnis*, 1952; *Von Schwelle zu
Schwelle*, 1955; *Sprachgitter*, 1959; *Die Niemandrose*,
1963; *Atemkristall*, 1966; *Atemwende*, 1967; *Fadenson-
nen*, 1968; posztumusz: *Lichtzwang*, 1970; *Schneepart*,
1971; *Zeitgehöft*, 1976; prózai írásai: *Edgar Jené und der
Traum vom Traume*, 1948; *Gespräch im Gebirg*, 1960;
beszédek: *Ansprache anlässlich der Entgegennahme des
Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen*, 1958;
Der Meridian, 1960.

Egyik döntő irodalmi fellépése az ún. Gruppe '47 iro-
dalmi csoport meghívására történt 1952-ben, Niendorf/
Ostsee-ben. Hosszú évek óta először jelent meg a nyilvá-
nosság előtt Németországban. A felolvasók között volt

Ingeborg Bachmann is. Párizsban ugyanebben az időben Celan fontos ismeretségeket kötött Yvan Gollal és René Charral. Goll megbízta versei németre fordításával. Ez az ismeretség és szoros baráti kapcsolat azonban elég keserű véget ért: 1953-ban, az akkor már halott Goll felesége Celan ellen plágiumper indított. A vita Goll-affér néven vonult be a német irodalom történetébe. Az özvegy majd egy évtizeden keresztül plagizálással vádolta Celant, és kérte a német irodalmi közvéleményt, hogy álljon az ő oldalára és lehetetlenítsék el Celan költői munkáinak megjelenését. Az újságok kultúrarovatai folyamatosan hírt adtak Claire Goll támadásairól, az érvek és a vélemények azonban megoszlottak, nemritkán antiszemita felhangot kaptak. A vita Celan irányában jóvátétellel zárult, verseiben mégis keserű nyomot hagyott a támadás.

Érdekesség, hogy Celan olvasott magyar szerzőket és ő magának is komoly recepciója van a magyar irodalomban. Eljutott hozzá a *Századunk osztrák lírája* című fordításantológia 1963-ban, itt jelentek meg versei először. A versfordításokat Lator László készítette, csupán egy vers, a *Nyárfa* című jelent meg Hajnal Gábor fordításában. A versben Celan a következő sorokkal emlékezik szülőföldjére: „Gyermekláncfű, mily zöld is Ukrajna. / Szőke anyám nem jön már haza.” Ekkor jelent meg magyarul a *Halálfüga* Simon István és Rozgonyi István fordításában (*Német költők antológiája*, Móra, Bp., 1963). Hagyatékának könyvtárában két magyar szerző kötete található: Németh László és Déry Tibor, ezenkívül egy francia nyelvű magyar költészeti válogatás: *Anthologie de la Poésie hongroise*, Éditions du Seuil, 1962. Bár a jelentős és intenzív magyar fordítása a rendszerváltás utánra tehető, fontos Celan-fordítók lettek: Oravecz Imre, Marno János és Schein Gábor is.

Nyelv- és fogalomközpontú költészete kapcsán még érdemes megemlítenünk a német filozófiához való szoros kötődését. Heidegger 1967-ben meghallgatta Freiburgban, és a filozófus todtnaubergi nyaralójában személyesen is találkoztak. A találkozás nagy hatással volt mindkettőjükre, a *Todtnauberger* című vers örökíti meg megismerkedésüket. (Hans-Georg Gadamer külön kötetet szentelt költészetének.) Nem sokkal halála előtt Nyugat-Berlinben Peter Szondival közös fordítói szemináriumot vezetett. A 68-as párizsi alakulás utóhatásaiban is részt vállalt, a *L'Éphémère* irodalmi folyóirat egyik megújító szerkesztője lesz. Celan komoly betegségekkel küzd, melyek idegi és pszichés természetűek. Többször pszichiátriai kezelésre kényszerül. Életében egyszer ellátogatott Izraelbe, 1969-ben, és átvette a Héber Írószövetség irodalmi díját. Még vállalt egy németországi felolvasó körutat, utolsó napjairól nem sokat tudni. 1970 áprilisban Párizsban tragikus körülmények között öngyilkosságot követett el, a Szajnába vetette magát.

Kiss Noémi

TEKERGŐ- ÉS CSAVARGÓNÓTA ÉNEKLI A PÁRIZSI EMPRÈS PONTOISE-ON A ZADAGORA MELLETTI CSERNOVICBÓL VALÓ PAUL CELAN

„Olykor csak, sötét korokban”
(Heinrich Heine, Edomhoz)

Hajdan, mikor álltak még az akasztófák,
hajdan, bizony, volt még
fenn.

Hol a szakállam, szél, hol
a zsidóbélyeg, hol
a szakállam, melyet tépdesel?

Görbe volt az út, melyen jöttem,
görbe volt, igen,
mert
egyenes volt, igen.

Hej.

Görbe, görbe lesz az orrom.
Rrom.

És *Friaulnak* is mentünk.
Ott volna nekünk, ott volna nekünk.
Mert virágzott a mandulaág.

Mandulaág, andulamág.
Mandulaálom, andulamálom.

Az is, a borókaág.
Orókaág.

Hej.
Kaág.

Envoi.

De,
de ágaskodik az ág.
Az is, az is
szembeszáll
a pestissel.

Fordította: Oravecz Imre
Színkép, antológia, Kosmosz Könyvek,
Bp., 1984, 383–384.

Joseph Roth

MA REGGEL LEVÉL ÉRKEZETT...

Az alábbi Joseph Roth-írás egy levélből és a hozzáfűzött kommentárból áll, mindkettőt Roth írta. (Naphtali Kroj, az író, vele ellentétes tulajdonságokkal bíró „alteregója”). A mű tulajdonképpen a nagy ívűre tervezett, Galíciában töltött gyermekéveknek emléket állító *Erdbeeren* című, végül töredékben maradt regény egyes motívumait veszi át. Megtartja annak eredeti koncepcióját: a szülőföldet mint visszavágyott, reményekkel teljes, élhető, de örökre elveszített helyet ábrázolja, ellentétben más regényeivel.

Tewjét
itt Tobiasnak
hívják.

Ma reggel levél érkezett Naphtali Krojtól Buenos Airesből. Barátom így ír: Már két hete vagyok itt. Ismerősökkel találkoztam a környékünkön. Ephraim, a szabó és Tewje, a csempész érdeklődtek utánad. Tewjét itt Tobiasnak hívják, és dohánynyal kereskedik. Hogy engem miként neveznek majd, még nem tudom. Egyelőre „idegen kosztón” élek. A nevem, hogy Kroj, igen jó név. Ha C-vel és y-nal írom, akkor Croynak hívnak, és francia vagyok. Bár igaz, itt senki sem kérdezi a nevedet és a származásodat, ha nem lopsz, ölsz, rabolsz, vagy házassodsz. Megérkezel, és nem kell menned a rendőrségre. Képzeld csak el: egy ország, ahol nem mész a rendőrségre. Szidhatjátok ezt a furcsa világot, amennyit csak akarjátok. De ez mégiscsak egy áldott világ. Nem tart fölösleges államhivatalnokokat. Ennek következtében nem okoz kényelmetlenséget. A kényelmetlenség rosszabb, mint a brutalitás, az igazságtalanság és a barbárság. A régi világban a pedagógia a legrosszabb. Ott minden őrmester osztálytanító, és az ember soha nem kerül ki az iskolából. Itt én vagyok a saját apám. Az állam elhanyagol engem. Nem gondoskodik rólam. Nem szeret engem. Nem is ismer. Az állam szívtelen. És ez jó is így. A mostohaapa szeretete a legrosszabb.

Sok nyelven beszélnek itt. Magam már egy tucatnyit tudok. Spanyolul még a hajón tanultam meg. A hajón meghalt egy öregember. Teljesen egyedül volt, egész idő alatt. Soha nem beszéltem vele egy szót sem. Az egyik napon, délután, szívrohamot kapott és meghalt. Mellette ültem, amikor jött a hajóorvos, és sírni kezdem. Magam sem tudom, miként fakadtam sírva, de sír-

ni kezdtem. Azután azt mondtam, hogy a kísézője voltam. Megtartottam az útlevelet és a pénzét. Ez az az „idegen koszt”, amin itt élek. Sőt még egy kis üzletre is futja belőle. Az öregember paraszt volt. Látom az útlevelel, hogy hívták. „Iwan Stepanowitsch Lazsyczuk”, ez volt a neve. Most a cápák martaléka. De egy öreg orosz paraszttal nem lehet jóllakni.

Egyetlenegyszer sem voltam tengeribeteg. Pedig mindenki az volt. Még a kapitány is. Már húsz éve hajózik, és minden alkalommal tengeribeteg lesz. Olyan, mint a légy, ami a gyertyalángba repül és megégeti magát. Ez éppenséggel bizonyíték arra, hogy az ember nem képes tanulni semmit sem az életben. Vagy tud mindent, vagy nem tud semmit. Tengeribetegnek születünk. Nálunk otthon volt egy ember, aki mindig beteg lett, valahányszor májat evett. Minden héten evett májat, és minden héten beteg lett. Így van ezzel a kapitány is.

Két-három évig akarok itt maradni. Tovább nem. Ez idő alatt átjöhetnél hozzám. Tetszeni fog itt Neked, buta író létedre. Mert mi nem tetszik egy írónak? Az mindenről csak ír. Vagy dicsér, vagy szid. Senki nem kérdezi, ő csak mondja. Elbeszéli, amit nem akarnak tudni. Olyan, mint a tanár az osztályban. Mert melyik tanuló akarna valamit is tanulni? De a tanárnak tanítania kell. Ha az író szemügyre vehetné az olvasóit, látná, hogy hiába írt. Mert ha én például dohányt adok el, akkor látom, hogy van értelme. Miután tíz emberből kilenc dohányzik. De egy évben egyszer találkozom olyan emberrel, aki könyvet olvas. Hát nem így van?

Most már túl sokat is írtam. Egy hónap múlva újra küldök Neked levelet, ha látom, hogy miként for-

dulnak itt a dolgok. Ha pénzre van szükséged, küldök. Ha nincs semmi fontos közlendőd, nem kell írnod. Öllelek, és a barátod vagyok: Naphtali Croy, C-vel és y-nal.

Hát így telnek napjai jó pajtásomnak, Naphtalinak a távoli Buenos Airesben. Sok évet töltöttünk együtt. Megosztottunk utolsó cigarettánkon, és néha egy-egy lányon is. Együtt éhezünk, spórolunk, könnyelműsködünk, mentünk sétálni, betegeskedtünk, halat fogtunk tiltott helyen, kerültünk börtönbe, majd szabadtunk, és egyszer kiraboltunk egy tanyát a háborúban, és egyszer leöltünk egy lovat, és egyszer segítettünk a szökésben egy orosz fogolynak, és egyszer élelmiszert loptunk a katonai raktárból és szétszortottuk a megszállt kisváros szegény zsidói között. Igen, néha büntettet követtünk el, és ha minderről tudomást szereznek, húsz évre börtönbe kerültünk volna.

Itt hamarosan ősz lesz. Naphtali Kroj semmit sem ír a Buenos Aires-i időjárásról. Soha nem törődött vele. Mindegy volt számára, hogy a varjak károgtak, vagy a pacsirták trilláztak. Egyszer, olyan kék egű őszi napon, mint a mai, szomorúan jegyeztem meg Naphtali Kroj barátomnak: „Nézd csak, gyülekeznek a fecskék vándorútjukra a déli országokba!” Mire Naphtali ennyit mondott: „Még mindig itt maradnak nekünk a verebek!...”

Lehetséges, hogy a fecskék most Buenos Airesbe repülnek? Ki is tudhatná ezt. Errefelé beköszönt az ősz, érzem, noha a városban élek, a nagy városban, amely az évszakokkal szemben még közömbösebb, mint a barátom, Naphtali Kroj. Még emlékszem az otthoni őszre, amelynek sültburgonya-illata volt. Mert az ősz a legalkalmasabb időpont a burgonyasütésre. Kimegyünk a földekre, amelyek a temető mögött húzódnak, a rétek rozsdabarnák, a levelek összepöndörödnék és lehullanak, az ég szürke, a felhők mozdulatlanul függenek a föld felett, nem vonulnak tova, esővé sem oldódnak fel, őszi fellegek ezek. Gallyakat gyűjtünk, és tüzet gyújtunk, késeinkkel kiássuk az érett burgonyaszemeket, és addig sütjük őket, míg kireped a bőrük és fehér húsuk előbuggyan. Aljukon kissé kormosak.

A varjak ülnek a kopasz fákon és kárognak, villogó késeinket nézik, szeretnék elcsenni őket, szemlélnék minket és rettegnek. Bizonyára halálunkat kívánják, tetemünk jó dézsmafalat lenne. A varjak éhesek.

Itt nagyon keveset látni az őszből. Az aszfaltkövek nem tudnak elhervadni, a mész nem mállik le a házfalakról, az autók úgy dudálnak, mint tavasszal, és ha nem volnának szabók, akik kabátot készítenek, nem is tudnánk semmit az évszakok váltakozásáról, és arról sem, hogy a világ egészen kihűl, és hogy az északi szél már készül elárasztani Európát.

Nálunk otthon viszont az őszből láttunk nagyon sokat, és szabóból meg új télikabátból igen keveset.

Joseph Roth

Nálunk mindenki húsz évig hordja a szőrméjét vagy a téli kabátját, attól függően, hogy gazdag, avagy szegény. És a szőrmeviselőknél is léteznek fokozatok és rangbéli különbségek: egyesek cobolyprémet hordanak, még többen nyúlból készültet, és a legtöbben közönséges macskabélést. És valamennyi prémet és kabátot egyetlen szabó készíti, Peisach szabómeister, aki a nagy kocma közelében lakik, és aki nem tudván számokat írni, a méreteket kénytelen fejben tartani. Ez nem esik nehezére, mivel ismeri a vevőit, széltüket-hosszukat, hasukat és mellbőségüket, és miközben a ruhákat varrja, teljes életnagyságban jelennek meg a fantáziájában.

Mindig elhaladunk a műhelye mellett, valahányszor hazatérünk a burgonyasütésből. Áttekintünk a kicsiny ablakán, és megpillantjuk őt, Peisach szabót, ahogy a kályhapadkán ül és gondolkodik. Vajon mire gondol? Elképzei magában a vevőit. Azután, amikor elcsípte őket, az asztalához megy, veszi a lapos krétát, és kirajzol egy ujjat, megtapintja az anyagot, amely puha és meleg, mégis könnyű. Mivel gazdag ember számára kell készülnie.

Mi hagyjuk is gondolkodni Peisach szabómeistert, amennyit csak akar, és betérünk a kocsmába. Megiszunk két snapszot és tíz pohár teát, és mindez két és fél kopejkába kerül, amivel adósak is maradunk. Szénnel felírják a kályha mellé, ahol már sok szám sorakozik. A kocsmában ül Jossel, a vak ember, aki egyszer már volt Odesszában, és ott tanulta a mesterségét, a kefekötést, és a templomi énekes és sírásó Kirylóval fecseg. Kiryló kis púpos ember, aki két hónappal ezelőtt egy öngyilkost vágott le

Még emlékszem az otthoni őszre, amelynek sültburgonya-illata volt.

köldökZSINÓR

LITYERATURKA

a fáról, és jó vevőt keres a kötélnek. Egy ilyen hurok sok szerencsét tud hozni, jó aratást, egészséges jószágot, sőt még telitalálatot is. Bizonyosan akad rá jó vevő.

– Hogyhogy csak egy vásárlót keresel? – kérdi a vak kefekötő a sírásót.

– De hiszen csak egyetlen egy kötelem van! – feleli Kírylo.

– Tökfej vagy! – válaszolja Jossel. – Egy hosszú kötélből sok rövidet csinálsz. És ha olcsón eladod az egyes darabokat, több pénzed lesz, mintha egy gazdag vevőt találnál az egészre!

– Ó, micsoda áldott eszed van, vak ember! – kiáltja Kírylo. – De hogyha minden darab elfogy?”

– Akkor szétvágsz egy újabb kötelet, és továbbra is eladogatod, boldogult életed végéig!

– De az az új kötél, amelyikre senki sem akasztotta fel magát, nem hoz szerencsét!

– Ezt ki mondta? Minden kötél szerencsét hoz! – állította Jossel, a vak kefekötő. Ilyen beszélgetések folytak őszi estéken, hazai tájakon.

Vagy nem is folynak már többé. Mivel mindezek az emberek, akik így tudtak beszélni, meghaltak, ahogyan földijeimtől hallottam. A háború és az éhség elpusztította a mi kis lakhelyünket, és most tehenek legelnek ott, ahol régebben gyerekek játszottak.

Sajátos érzés az, ha a város, ahol születünk, nincsen többé. Olyan, mintha ezerévesek lennénk, éppen a más-világról visszatérve. Ha azt kérdik, hol jöttem a világra, nem tudok mit felelni. És mivel nincs többé hazám, sehol sem vagyok otthon.

Barátom, Naphtali Kroj is ugyanilyen cipőben jár, de ő nem csinál gondot ebből. Naphtali Kroj mindenütt otthon van, és minden bizonnyal ma már Buenos Airesben is olyan otthonosan érzi magát, mintha ott született és nőtt volna fel.

Füredi Andrea fordítása

* Joseph Roth: *Werke*. Büchergilde Gutenberg, Frankfurt am Main, Wien, Zürich. 1975–1976, III. kötet, 219–223. o.

Sajó Tamás

ODESSZA SZELLEME

A Voroncov-világítótorny karcsú, fehér szíluettje – *vékony gyertya, hajnalban kialvó*, amilyennek Vera Imber látta ablakából – volt az, amit Hayim Nahman Bialik utoljára látott Odesszából. A Ruszlan gőzös, amely 1919-ben már elvitte Jaffába a zsidó értelmiség krémjét, most, két év után Gorkij közbenjárására még egyszer, utoljára kifutott Palesztina felé, fedélzetén az odesszai zsidó irodalmi élet utóvédjével, írókkal, lapszerkesztőkkel, tanácsosokkal, könyvkiadókkal. Bialik ládáiban is ott heverték a nemrég alapított *Dir* könyvkiadó kéziratjai, amely már csak odaát válik *Dvir* néven Palesztina vezető könyvkiadójává, alapítója pedig Izrael nemzeti költőjévé.

Ha fölemelte szemét, még láthatta az Óriás-lépcsőt, ahogy ekkoriban hívták, még mielőtt Eizenstein gyerekkocsija végiggurult volna rajta a Patyomkin-cirkáló lázadásának csúcspontjában. A hatalmas lépcső leért egészen a vízig, még nem vágták el széles műúttal a monumentális köldökzsinórt, amely a várost szorosan a

tengerhez fűzte, amelyből született. A kétszáz lépcsőfok tetején még kivehette a várost megálmódó Richelieu herceg római tógába öltöztetett alakját, Odessza első emlékművét, amelyet a hálás zsidó lakosság emelt annak a kormányzónak, akinek jóvoltából először érezhették magukat egyenrangúnak az orosz birodalom bármely más lakójával.

A többi már eltakarták a fák. Már csak képzeletben járhatta végig a Primorszkij sétányt, amelyen annyiszor végigsétált késő délután, amikor a tenger felől fordul a szél, és megélnékül a város, a Duma fehér oszlopai előtti Puskin-szobortól a kormányzói palota fehér oszlopai előtti kőoroszlánokig, a feszes ritmusú klasszicista sétányt, amelynek az egész többi Odessza a függeléke csupán. S talán képzeletben sem ment beljebb szívesen a Richelieu-szobornál, a mindjárt mögötte nyíló Katalintérig, amelynek közepén most vörös csillagos posztóval letakarva állt a városalapító cárnő szobra, s amelynek hetes számú épületében, a Cseka új központjában, ahogy azt Babel megírta az *Így éltünk Odesszában* utolsó feje-

köldökZSINÓR

LITYERATURKA

zetében, éppen ekkor számolták fel – sok egyéb burzsoá maradvánnyal egyetemben – Benya Krik és Frojim Gacs királyságát, a moldovankai zsidó alvilágot.

A Katalin-téren túl, a pompás operaház mögött állt a *Lityeraturka*, Gagarin herceg egykori palotája, az odesszai irodalmi élet központja, az írók, kritikusok és szerkesztők éjjel-nappal nyitva álló találkozóhelye, ma az odesszai irodalom múzeuma. Ha valami még Odeszshához kötötte az emigránsokat, hát ez a klub volt az, Odessza életének megkettőzése és esszenciája. De a klub már két éve zárva volt, s tagjai szétszóródtak a világban. Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij, az ünnepelt egyesszai tárcaíró és zsidó polgárjogi harcos így emlékszik vissza rá a párizsi emigrációban írt *Ötenben*, a legodesszaibb regényben:

Az irodalmi klub székhelye külön palota volt. Hogy kié volt azelőtt, és ki lakott ott, már nem emlékszem, de nyilvánvaló, hogy valamilyen gazdag arisztokrata. A város legjobb helyén állt, két világ, az arisztokratikus belváros és a kereskedőváros határán. Még ma is, ha behunyom a szemem, magam elé tudom képzelni, noha már a múlt ködén keresztül, amely elhomályosítja a részleteket, a nagy teret, a tizenkilencedik század eleji tengerentúli mesterek nemes építészetének s az első városépítők csöndesen nemes, ódon izlésének emlékét – Richelieu-ét, De Ribasét, Voroncovét, s az olasz és görög nevű kereskedők és csempészek első, úttörő nemzedékét. Közvetlenül előttem a városi könyvtár oszlopcsarnoka, balra a széles, szinte parttalan öböl előterében a városi tanács kolonnádja: egyik sem válna szégyenére sem Korinthusznak, sem Pisának. Jobbra az Olasz utca első házai, amely az én időmben már Puskin nevét viselte, aki itt írta az Anyegint; hátam mögött az Angol klub épülete, s balra tovább a Városi Színház homlokzata. Mindezek különböző időkben készültek, de ugyanazzal a szeretettel az érthetetlen nevű város idegen, latin és görög géniusza iránt. És éppen itt, a Lityeraturka palotájánál – amely megszólalásig hasonlított arra a villára, amelyet Sienában láttam – indult lefelé az egyik meredek út a kikötőbe, s nyugodt napokon felhangzott ide a rakodódaruk moraja.

A főutca, a Deribasovszkaja másik végén, a Városi Parkkal szemben állt az 1899-ben épült Passzázs, a város kereskedelmének fényűző szimbóluma, csupán negyedórányi sétára a *Lityeraturkától*. Zsabotyinszkij maga is naponta megtette ezt az utat, mert a Passzázs volt egyszersmind a sajtó központja, itt szerkesztették Odessza napilapjait, közöttük az *Odesszai Híreket*, amelynek Zsabotyinszkij mellett számos más jeles író is munkatársa volt.

Az *Odesszai Hírek* elődjét 1860-tól adta ki *Rasszvet*, azaz Hajnal címmel Joachim Tarnopol és Oszip Rabinovics, a Richelieu utca 11. alatt székelő „Társaság a művelődés terjesztéséért a zsidók között” alapítói. A társa-

A szerző felvétele

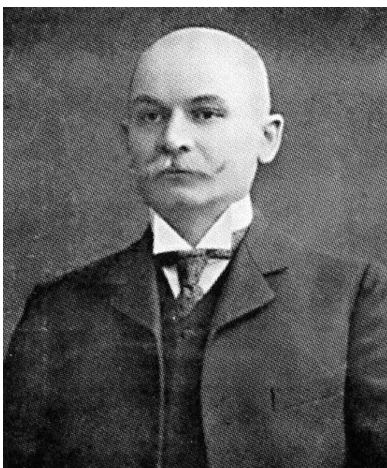
ság a zsidóság kulturális emancipációját és asszimilációját tűzte ki céljául, s tagjai orosz nyelven igyekeztek népszerűsíteni a zsidó kultúrát és történelmet mind az odesszai zsidóság, mind az orosz közönség körében. Közéjük tartozott a történész Szemjon Dubnov, az odesszai történelmi és néprajzi társaság, s a judaisztikai és hebraisztikai könyvtár megalapítója, akinek *A zsidók története* című munkája az első ilyen témájú olvasmány volt Oroszországban. A társaság tagja volt Szemjon Frug is, akinek versei és elbeszélései hatalmas népszerűségnek örvendtek: a zsidó értelmiség az odesszai zsidó szellem első igazi kifejezését látta bennük. Verseit megzenésítették, folklórrá, nép- és kocsmadallá váltak, s extravagáns élete révén ő maga is a városi folklór hőse lett. Temetése egyszersmind az odesszai zsidóság szolidaritási tüntetése volt. Ahogy Cvi Rama írja visszaemlékezéseiben:

A diákok egymás kezét fogva sorfalat álltak végig a sugárút mentén, elválasztva a temetési menetet a járőke-lőktől az utca két oldalán. Fülünkben még ott visszhang-

Odesszai városkép

köldökZSINÓR

LITYERATURKA

Haim Nahman
Bialik,
Simon Frug,
Sólém Álechem,
Mendelev Mojer
Szforim

zottak népünk e nagy költőjének versei és dalai, amelyeket sok százszor olvastunk és énekeltünk, s amelyek mindenki számára érthetőek voltak, mert oroszul íródtak, s annyira közel álltak szívünkhöz, mert mindazonáltal zsidóul szóltak.

Az odesszai orosz nyelvű zsidó irodalom harmadik nagy alakja Szemjon Juskevics volt, a 19. század legnevesebb zsidó prózai és színpadi szerzője. Darabjait, amelyek a társaság szellemének megfelelően főleg a hagyomány és az újítás konfliktusáról szóltak, egész Oroszországban játszották, regényei – mint *A szabó, avagy zsidó életképek* – bestsellerekké váltak. Az ő érdeme, hogy az orosz publikumot megismertette a zsidóság témájával, s egyszersmind Odesszával is, amelynek összetéveszthetetlen nyelvét figurái beszélnek.

A társaság tagja volt Mordehaj Ben-Ami is, aki elsőként ábrázolta a népi zsidóságot és a stétlek mindennapjait az orosz irodalomban, satirikus, ironikus szellemenben. Írásai rendkívül népszerűek voltak nemcsak a zsidó, de az orosz olvasók körében is, s megteremtették azt a műfajt – és egyszersmind annak közönségét –, amelyet oly sokan és oly nagy sikerrel művelnek majd a későbbi orosz, jiddis és héber nyelvű szerzők közül.

E műfaj utána következő első és egyszersmind legismertebb képviselője, Sólém Álechem már ahhoz a generációhoz tartozott, amely az 1881–84-es pogromok és az 1882-es antiszemita törvények után felhagyott az asszimilációra való, hiábavalónak tűnő törekvéssel, s a zsidóság kulturális autonómiáját és a jiddis nyelv kiművelését tűzte ki céljául. Odesszai újságoknál kezdte irodalmi pályafutását, s Ben-Ami elbeszéléseinek hatására itt írta első elbeszélését, a *Menachem Mendl*-t, amelyen, akárcsak későbbi írásain, világosan érződik Odessza ravasz humora, ez tette őt, mint korabeli kritikusi nevezték, „a zsidó Csehovvá”, vagy ahogy a későbbiek, „a zsidó Mark Twainné”.

Odessza másik nagy jiddis nyelvű szerzője és a népi zsidóság eredeti ábrázolója Mendelev Mojer-Szforim volt, „a zsidó irodalom nagyapja”, mint Sólém Álechem nevezte őt. Szegény beloruszai családból származott, jesivát végzett, de kamaszként éveken át egy koldus, Sánta Avreml kísérőjeként járta be a belorusz és litván stétlek világát. Ez utóbbiról mintázta *Sánta Fiske* című regénye főszereplőjét is, amely a korabeli zsidó irodalom bestsellerévé vált, akárcsak másik pikareszk regénye, a *III. Benjamin utazásai*, „a zsidó Don Quijote”, amely a középkori spanyol zsidó, Tudelai Benjamin hányattatott életét, s egyszersmind a szefárd zsidóság világát mutatta be a jiddis nyelvű olvasók számára.

A zsidó felvilágosodás szellemét képviselő társaság mellett az 1880-as évek pogromjait követően alakult meg ugyanabban az épületben, a Richelieu utca 11. szám alatt a héber nyelv és irodalom kedvelőinek társasága, amelynek célja a zsidóság kulturális önállósodása mellett egyre inkább a politikai autonómia lett. Alapítója és vezetője a filozófus Josif Klausner volt, a *Héber enciklopédia* kezdeményezője, a *Ha-Siloah* című első odesszai héber nyelvű és a *Sholem Alechem* jiddis nyelvű lapok főszerkesztője, aki majd a Ruszlan gőzösön áthajózva – a Palesztina Bizottság egyedül neki engedélyezi, hogy négy ember helyét elfoglaló teljes könyvtárát magával vigye – megalapítja a jeruzsálemi egyetem héber tanszékét. Az Oszipova utca 9. alatt fenntartott irodalmi szalonját, amely az odesszai zsidó intellektuális élet egyik legfontosabb központjává vált, öccsének unokája, Amosz Oz írja le a *Szeretetről, sötétségről* című önéletrajzi regényében.

A héber társaság másik vezéralakja az orvos Leon Pinsker volt, akit a Sabbatai Cviről és a karaitákról szóló alapvető munkái alapján hívtak meg az újonnan alakult odesszai héber iskola tanárának. Ő képviselte az új hebraista nemzedék politikai irányvonalát: az 1881-es pogrom után *Auto-Emancipation* című híres röpiratában meghirdette a zsidóság politikai autonómiája és a Palesztinába való visszatérés szükségességét. 1890-ben az ő kezdeményezésére alakult meg a Palesztin Bizottság, amely a Palesztinában élő zsidóság segélyezését és

a kivándorlás támogatását tűzte ki céljául. Ennek az irányzatnak a kiemelkedő képviselője volt a már említett Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij is, aki *Altalena* néven megjelent ragyogó szatirikus publicisztikái mellett két, már emigrációban írott könyvvel járult hozzá Odessza irodalmához. A *Sámson, a nazirban* (1927) azt az aktív, független, merész zsidó életeszmenyt fogalmazta meg, amelynek egész életében képviselője és hirdetője volt, míg az *Öten* (1935) az egykori Odessza nosztalgikus, részletes felidézése.

A poliglott Zsabotyinszkij fordította oroszra a héber irányzat legnagyobb költőjének, Hayim Nahman Bialiknak a verseit is. Bialik Volhíniából érkezett Odesszába, s az itteni irodalmi környezetben vált a héber költészet legnagyobb alakjává. Könyvkiadóként is fontos szerepet játszott a megerősödő héber irodalomban: az általa alapított Moriah kiadónál jelentek meg a legfontosabb korabeli héber nyelvű klasszikusok és tankönyvek, s a Talmudban elszórt népmesék és mondások általa szerkesztett gyűjteménye, a *Sefer HaAggadah* (1908–11) világ-szerte hatalmas siker, sokszor kiadott bestseller lett.

A polgárháborúval ennek a virágzó, sokszínű odesszai zsidó kulturális életnek vége szakadt. Aki tudott,

még időben elmenekült Európába, Berlinbe vagy Párizsba. Az odesszai zsidó kulturális elitet pedig, amely az utolsó pillanatig a helyén maradt, végül a Ruzsán két fordulója vitte át Palesztinába, ahol döntő mértékben járultak hozzá a modern héber irodalom és tudomány megalapozásához.

Az már Odessza csodája, hogy éppen ekkor, a zsidó kulturális és irodalmi elit eltűnése után következik be az odesszai zsidó irodalomnak az az utóvirágzása, amelyet ma a leginkább ismerünk, és a legnagyobbak tartunk. Ekkor írja meg Iszaak Babel az *Így éltünk Odesszában* elbeszéléseit, megörökítve és mítosszá emelve a Moldavanka és a Pereszep zsidó nyomornegyedeinek világát, s ekkor formálja meg Ilf és Petrov Osztap Bender alakjában a ravasz-sággal és humorral mindig felülkerekedő odesszai svihák figuráját. Azt a világot és figurát, amelyet Szemjon Frug, Mordehaj Ben-Ami, Mendele Mocher-Sforim, Sólem Áléchem emeltek be az irodalomba, azt a vibráló, abszurd, agyafúrt odesszai szellemet, amelyet egy évszázad teremtett meg a város életében és irodalmában. Babel és Ilf ezen az irodalmon nőtt fel, ezt a szellemet tette magáévá, s ennek állít emléket utoljára, miután búcsút intett Odesszának.

Bialik
szerenádokat
zengett
jiddisül
a héber nyelv
csodáiról.

Joszf Klausner irodalmi szalonja

„Joszf bácsi, aki alig huszonkilenc évesen megörökölte az Ahad Ha'amtól a *Hasiloah*-nak, a modern héber kultúra vezető folyóiratának szerkesztését (az irodalmi szerkesztő maga Bialik, a költő volt), Odesszából irányította a héber irodalmat; egyetlen szavába került, hogy valamely író az élvonalba emeljen vagy megsemmisítsen. Öccsének és sógornőjének „soriée”-ira Cippóra néni is elkísérte, ügyelve rá, hogy alaposan bebugyolálja gypjúsálakba, meleg felöltőbe és fülvédőkbe. Menachem Usziskin, a cionizmus előfutárának tekinthető Cion Szerelmesei mozgalom vezetője már pusztán megjelenésével csendet parancsolt; elegánsan öltözött, mellét bivalynyi méretre fújta fel, durva hangja egy orosz kormányzóéval is versenyre kelt, s hevesen fortyogott a szamovárnál – a tisztelet mindenike belefojtotta a szót, s mindig akadt, aki felugrott, a saját székét kínálva neki; Usziskin pedig generális-hoz illő léptekkel vonult át a helyiségen, terebélyesen, vastag lábát széttárva helyet foglalt, majd kétszer kopantott sétatbotjával: így jelezte, hogy részéről foly-

tatódhat a beszélgetés. Rendszeres látogatója volt a szalonnak még Czernowitz rabbi is (írói nevén Rav Cair) (...) egy-egy estére olykor Bialik is betoppant, sápadtan a rosszkedvtől vagy reszkette a hidegtől meg a dühtől; igaz, akadt példa az ellenkezőjére is, néha ő volt a társaság központja és lelke (...) mint egy virgonc kölyök, olyan volt! Igazi himpellér! Csupa merészség! Neki aztán nem voltak gátlásai! Néha jiddisül tréfákozott, amíg a hölgyek el nem pirultak. (...) Bialik szeretett enni-inni, szeretett mulatni, teletömte magát kenyérrel és sajttal, utána befalt egy rakás süteményt, megivott egy pohár tűzforró teát meg egy kis pohár likőrt, és utána egész szerenádokat zengett jiddisül a héber nyelv csodáiról. (...) Ádáz viták zajlottak a héber nyelv és irodalom újjászületéséről, a zsidók és a többi nemzet kulturális örökségének kapcsolódási pontjairól, a bundistákról, a jiddis nyelv párthíveiről. (...) A Judeában és Galileában létesült új mezőgazdasági településekről, a herszoni vagy harkovi zsidó gazdálkodók régi keletű bajairól, Knut Hamsunról és Mau-passant-ról, a nagyhatalmakról és a szocializmus-ról, a nőkérdésről meg az agrárkérdésről.”

(Részlet Ámosz Oz: *Szeretetről, sötétségről* című könyvéből, Szántó Judit fordításában)

Verena von der Heyden-Rynsch

UTÓSZÓ, AZ ÉG VÉRÉHEZ

„Piotr Rawicznek az élethez fűződő viszonyában volt valami zavarba ejtő. Miután a tőle szokatlanul kora reggeli órában bejelentette közeli halálát, a lélekszakadva hozzá érkező barátnőt szerény ebéddel kínálta. Szinte élvezettel harapott bele a csirkecombba. – Egyél csak, gyermekem, és ne légy olyan szomorú. Mindent a maga idejében.”
Piotr Rawicz *Az ég vére* című egyedi hangulatú regénye a vészkorszak idejét sajátos, személyes perspektívában jeleníti meg. Alább a Gondolat kiadó által megjelentetett kötet német kiadásához írott utószót közöljük.

„Auschwitz a legtökéletesebb formában ábrázolja az embernek ember fölött gyakorolt hatalmát.”
Yves Ternon, 1995

„Mi volt Az ég vére című regényem kiindulópontja? A nácik halálra ítélték. A kivégzés reggel hétre volt tervezve. Azt hiszem, az akkor rám támadt gondolatok és szorongások képezték ennek a könyvnek a csiráját, forrását.”
Piotr Rawicz

Piotr Rawicz 1920-ban született, nagy műveltségű zsidó nagypolgári családban. Abból a valahol messze, Lvov és Csernovic között fekvő „tiltott városból” származott, amelyet a nácik később kiirtásra ítélték. Ukrajna hosszú évszázadokon át kifejezetten a zsidó kultúra soknemzetiségű területének számított. Nagy Katalin Ukrajna keleti részét jelölte ki a zsidók számára, hogy távol tartsa őket Oroszország belséjétől, mert Nyugat-Ukrajna a két központjával, Lvovval és Csernoviccal a Habsburg Birodalom része volt. A 19. század vége felé ezen a vidéken százával követték egymást a pogromok. Az orosz polgárháború alatt oroszok és ukránok, mind a fehér gárda, mind a vörös hadsereg soraiból, ezerszámra gyilkoltak zsidókat. A nemzeti-szocialista megszállás alatt elkövetett rémtettek után a Szovjetunióban élő zsidók számát mintegy két és fél millióra becsülték, ami azt jelenti, hogy két- és hárommillió között van azoknak a száma, akiket – túlnyomó részben ukrán területen – legyilkoltak.

Piotr Rawicz gyermekkorát anyjának egy sikertelen magzatelhajtási kísérlete árnyékolta be. Életét az érzés határozta meg és tette gyötrelmessé, hogy neki nem kellett volna megszületnie, és még kevésbé életben maradnia... Minthogy rendkívül tehetséges gyerek volt, gyorsan megtanult több idegen nyelvet, tizenhét évesen a szanszkritnak fogott neki. Gondolkodására a keleti és az ótestamentumi bölcsesség szimbiózisa nyomta rá a bélyegét, és ez a gondolkodás a megélt szörnyűségek ellenére, az emberi lét abszurd és lehetetlen voltának kényszerű fölismerése ellenére mindig egy hívó ember gondolkodása volt.

Fiatalkoráról ő maga ezt mondta: „Két dolog volt számomra kezdettől fogva fontos: az írás és a szerelem, ez utóbbi a legszorosabban vett testi értelemben.

A szeretkezés számomra

mindig az abszolútumhoz vezető út volt.” Ehhez nem sok ideje maradt a művelt és érzékeny fiatalembernek. 1942-ben egy razzia során foglyul ejtették, és Auschwitzba hurcolták. Az akkor 23 éves fiú kifogástalan lengyel nyelvtudása, vitathatatlan ukrán műveltsége – körülméltetése ellenére – „árja” származását bizonyította, így elhalasztották küszöbön álló kivégzését.

Három év a pokolban. Ott tanult meg „a lét belső lényegébe kapaszkodni”. Valami helyrehozhatatlanul megszáadt benne. Rawicz azonban, ahogyan más túlélők is, úgy beszél erről a három évről, mint az élete legboldogabb szakáról. Amint megtörtént az első lépés a szörnyűségbe,

elMONDHATATLAN

RAWICZ

kialakul a körülményekhez igazodó *modus vivendi*, a fogolytársak közötti szolidaritás, amely nekünk, akik nem éltük meg ezt a minden szadista képzeletet fölülmúló tapasztalatot, amely az áldozatból először fölháborodott lázadást, később gyakran megtört rezignációt vált ki, felfoghatatlannak, zavarba ejtőnek, voltaképpen kihívónak tűnik.

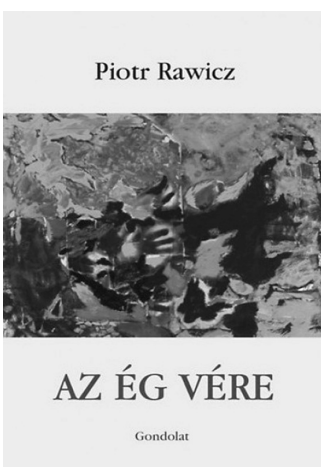
Piotr Rawicz, amikor 1945-ben kiszabadult a koncentrációs táborból, Párizsba menekült. Itt várt rá ifjúkori szerelme, Anna Pavics, aki szintén túlélte a szörnyűség éveit, mégpedig úgy, hogy először Varsó mellett egy német családnál dolgozott mint szakácsnő, azután egy orosz táborba került. Hamarosan összeházasodtak. Gyerekre Rawicz soha nem vágyott.

Párizsban néhány lengyel lap irodalmi és diplomáciai tudósítójaként 1947-től kezdve egyre otthonosabban mozgott értelmiségi körökben. De élőhalottként pergette az életét a francia metropolisban, látszólag azért törve magát elszántan, hogy valami folyamatos munkát jelentő polgári foglalkozásra tegyen szert, vagy saját irodalmi tervet valósíthasson meg. Mindig olyan benyomást keltett, mint valaki, aki rossz helyen van, teljesen elvesztett, magába roskadt, mintha a szorongás összeroppanott volna a gerincét.

„Azt hiszem”, vallotta meg, „hogyan a koncentrációs tábor az élet és a mindenség legtalálóbb ábrázolása. Hogyan tudtam életben maradni? Valószínűleg azért, mert az iszonyat a lényem veleszületett eleme.”

Tanácsa mindenki számára – legyen akár fiatal vagy öreg, férfi vagy nő, száműzött vagy egy a kellemes franciák közül, akiket vonzott ragyogó intelligenciája, rejtélyes bája, amely a belső szakadás mindenén áthallatszó fájdalmas-lomha basszus szólama folytán különösen ti tokzatos volt, sokakat elbűvölt – ez volt: Soha semmit ne kezdj a saját életeddel. Ez egyáltalán nem valami dandyskedő játék volt, hanem a lelkiállapota kivetülése. Már nem várt semmit az élettől, egyesek azt kérdezték, tulajdonképpen miért van még jelen, miért nem lesz öngyilkos, főként mivel azt a nézetet képviselte, hogy akik magukra kezert emelnek, magas rangú kiváltságot élveznek: a másvilágon törvényszerűen egy arisztokrata klub tagjai lesznek.

Piotr életosztóne megtört, de intelligenciája, átfogó látásmódja, amelyből sajátos cinizmusa fakadt, nem. Mély, egyszínű hangján gyakran beszélt arról a benyomásról, hogy nagyon kevés létezik, míg a többiek na-

gyon is valóságosnak látszanak. Ezek a többiek, akiket annyira magához láncolt, olykor kétértelmű, néha kegyetlen játékának bábjai lettek. Nagy örömét lelte abban, ha „kis világszínházat” rendezett, amelynek elmélyült játéklevezetője ő maga volt.

A megélt apokalipszis azonban írásra ösztökelte. „A rettentő nagyvárosi magány volt, különösen itt, nyugaton, ami arra indított, hogy ezt a szöveget nyilvánosságra hozzam. Kissé olyan volt ez, mint egy segélykiáltás.”

A gyökereitől megfosztott, örökgyökértelenné vált Rawicz ehhez annak az országnak a nyelvét választotta, amely befogadta és védelmet nyújtott neki, vagyis a franciát. *Az ég vére* a három auschwitzi év tapasztalatairól szóló epikai költemény, semmiképpen sem dokumentum a szó szoros értelmében. Maga a szerző így beszél erről: „...minden célzás bizonyos korszakra, vidékre vagy népre pusztán véletlen.”

A szalonok, a művészek, a társasági hölgyek tülekedtek érte.

Megdöbbentő szöveg,

amely páratlan módon fejezi ki a metafizikai kétségbeesést. A mélyre hatoló léleklátás, a hallucinációs realizmus, a már-már kísérteties költészet a zsenialitást villantja föl.

„Piotr Rawiczot a leginkább elviselhetetlen módon a magány, az üresség, a lelki bebörtönözöttség sújtotta. Annak az elkerülhetetlen fogságnak lett áldozata, amelyben az emberi lény minden ellenségeskedéssel kénytelen megküzdeni, így a nyelv ellenségességével is, mert az is képes, mint minden más, elárulni vagy cserbenhagyni bennünket.” Ezt annak idején a *Le Monde* tárcaíróvá-
nak vezetője írta, akinek volt bátorsága *Az ég vére* revelációnak nevezni. Pogromokat, kivégzéseket, kínzások, öngyilkosságokat ír le lázongás nélkül, harag nélkül, anélkül, hogy elítélné a hóhérokat, akiket részben úgy ábrázol, mint a sors felelősséggel nem tartozó eszközeit. Rawicz az elmondhatatlan tapasztalatnak olyan költői megfelelőjét találta meg, amelyben együtt van a fekete humor, a szürrealista-barokk, az abszurd, a tárgy nélküli lázadás és bizony a szentségtörés is.

Az ég vére című regény és addig alig ismert szerzője, Piotr Rawicz egy csapásra világszerte ismerté vált, amikor 1961-ben a Gallimard kiadó elhatározta, hogy közreadja az írást. A fordítási jogot egy év leforgása alatt 16 külföldi kiadó vette meg. A francia sajtó azzal dicsérte a

Melyik fiú
ismerte
közülük valaha
is a valóságos
SS-eket?

könyvet, hogy az „a zsidó nép mártírúma és a kétségbeesés mitológiája” (*Le Monde*, 1961. október 21.). Ugyanez a lap kérte Rawicztól, hogy rendszeresen írjon cikkeket a keleti és zsidó irodalomról és kultúrtörténetről. A könyve és az irodalmi tárgyú cikkei, a nagyon okosan és nagy beleérzéssel írt ismertetések W. Witkiewicz, Adolf Rudnicki, Danilo Kis műveihez (ez utóbbi a halála után fiktív életrajzi elbeszélést szentelt Rawicznak *Jurij Golec* címmel) egyebek között nem sejtett áttörést hoztak neki. Ennek a túlélőnek, aki számára a fáradtság egyedül a kiválasztottnak fenntartott kegyelmi állapot volt, az alvás mint maga a kegyelem, hirtelen nagy „fölfedezés” lett Párizsban. A szalonok, mindenféle művészek, a társasági hölgyek tülekedtek érte. Akkor költözött ki az orvosi reklámfilmekkel nagyon sikeressé vált felesége lakásából, és telepedett meg a 14. kerületben egy kicsi, szürke lakásban. „Nagyon jól érzem itt magam, mert az az érzésem, hogy egy kicsi, fekete tojásban gubbasztok” – vallotta. Hamarosan áradatban terjedt a por itt, különösen a kéziratokkal mennyezetig megrakott íróasztalán. Piotr egykedvűen nézte ezt. „A por szövetség”, vélte, „eltünteti a Földön járva hagyott nyomainkat”.

Illúziók nélkül és egy kis kajánsággal látogatta a párizsi írókat, különösen a külföldi nagyokat, akik, mint ő is, a francia nyelvet választották hazájuknak: többek között Ionescót, Ciorant. Marc Chagall köreiben barátként forgott.

Alekszandr Szolzsenyicin, amikor 1974-ben, állampolgárságától megfosztva a Szovjetunióból amerikai száműzetésbe ment, Zürichben egyetlen interjút adott a francia tudósítónak, és ehhez Piotr Rawiczt választotta partnerének. Az őt akkor még éppen ujjongva ünneplő párizsi értelmiség ezt nem bocsátotta meg neki. A szovjet Gulag valósága akkoriban még nagyon távoli volt számukra...

Az 1968. májusi események

hatására írt, *Bloc-notes d'un contre-révolutionnaire ou la gueule de bois* (Egy ellenforradalmár jegyzetei, avagy a másnaposság) címmel kiadott feljegyzéseiben semmiképpen sem veszi magára az ítélőbíró szerepét, ez mindennél távolabb állt tőle és gyűlöletesebb volt számára. Csupán arra tett kísérletet, hogy az olvasót elvezesse addig a pontig, ahol „nehezen talál magában olyan meggyőződést, amelyet ne akarna az ellenkező meggyőződéssel szétzúzni”. Hélène Cixous írta annak idején erről: „Rawicz azoknak a hangját teszi hallhatóvá, akiknek Auschwitz volt május, és nem tudnak odáig jutni, hogy azt skandálják: C.R.S. = SS, mert ez az emlék messze fájdalmasabb, mint 1968 májusáé” (CRS: a francia rendőrség speciális egysége). Ahogyan Rawicz a jegyzetekben ír, abban van valami apokaliptikus: „Ez a jelszó: C.R.S. = SS mindenütt jelen van, a falakon, az utcákon, a metróban, a vízellékben.

A diákok Hitler-köszöntéssel heccelik a rendőröket. Melyik fiú ismerte közülük valaha is a valóságos SS-eket, látta őket működni? Természetes, hogy a C.R.S.-ek földühödtek. De nem lennének éppen olyan dühösek az igazi SS-ek, az »enyémek«? Nem lennének szakmai hiúságukban sértve? A kedves Schürze törzsőrmester, Pannicke főtörzs, mind a Kratzmannok, Heilingek, de még a szegény Riermaier is, aki szerény funkciója gyakorlása során mindössze 900 embert ölt meg, holott ezerről álmódott? És a kis, szende Bachar, aki azzal szórakozott, hogy a foglyokat a hideg vízzel teli üstbe ültette, és azután a vizet lassan forrásig melegítette? Mindezek, akik társaim voltak hosszú sziléziai üdülésem alatt, 1942, 1943, 1944 és 1945 folyamán, elviselnék, hogy a CRS szegény ördögeihez hasonlítsák őket, ezekhez az amatőrökhöz, akik az egész csatározás és láрма során egyetlen »kétségbevonhatatlan« halottat sem produkáltak?”

Nem, Piotr Rawicz nem gondolkodott lekicsinylőn vagy ironikusan a májusi lázadásról. Egyik legkedvesebb képével élve azt mondja: nem kell úgy tenniük, ahogyan a forró víz tesz, amikor azt hiszi, ő a legelső víz, amelynek ilyen szokatlan kalandban van része.

Ebben a kis könyvecskében, amely egészen különböző és nagyon érdekes, a 68-as lázadás során történt találkozásokat beszél el, olvasható egy beszámoló egy „tiltott városba” tett utazásról, és ez fontos dolgokat árul el Piotr Rawiczról, a származásáról, sorsáról, beállítottságáról.

„B-ben voltam, Ukrajnában, abban a kis városban, ahol apám a világra jött. Egy párizsi barátommal voltam ott, és ő teljesen elveszett volt ebben a chagalli tájban. Az alkony meghátrált az éjszaka előtt. Minthogy felelősnek éreztem magam azért, hogy az útitársam jól érezze magát, ahogy letettem őt valahol egy öregecske fogadóban, elégedetlen voltam magammal, de ugyanakkor fölösleges volt számomra itt ez a barát, a hamis életem, a nyugati városban folyó életem tanúja. Az öreg, fából épült zsinagóga, amelyről még úgy tudtam, hogy leégett, újra ott állt. És a hatalmas, alvó tó, rövid, panaszos hangot adó éjszakai tavirózsákkal borítva, a töltés mögött meghúzóódó városon kívül fekvő tó. A töltést tatár foglyok építették a tizenhatodik században. És körülötte áthatolhatatlan erdők. Milyen szoros kötődést éreztem őseimnek ehhez a vidékéhez, különösen a régi idők nagyon zsidó történetének ebben a pillanatában! Az eltévedt gyermek, az elveszett fiú, aki hazatér a messzi nagyvilágból, és rátalál a bölcsőjére, meg a bölcsője bölcsőjére, a csirájára és a csirája csirájára... Viszsaemlékeztem a G. családra, amely rokonságban állt az enyémmel. Tudtam, hogy Hitler elpusztította őket is, mégis kerestem a házukat, és meg is találtam, és őket is megtaláltam az óriási házban. Valaki egy lóistállón vezetett keresztül, aztán még egy istállón, a szénapajtán, és egy sor sötét folyosón át Myriam nénikém hálószobájába. A gömbölyded, városias, negyvenéves néném valaha vágyakozó borzongást váltott ki belőlem, a tizenöt éves fiúból. Boldo-

elMONDHATATLAN

RAWICZ

gan ölelt meg, de csöppet sem látszott meglepettnek a jelenlétemtől. Hirtelen néhány ellenszenves, groteszk kutya bukkant föl, beszéltek, gúnyosan csaholtak, úgy tettek, mintha emberkékké lennének, piros kabátot viseltek fehér himzéssel és fehér kötényt. Ahogyan idomítva voltak, és a piros kabátjuk... Mindez egy kissé túlpörgött kisvárosi háziasszony túlhajtott álma volt? Vagy a pokol, a Gonosz hatalma? Ezeknek az undorító kutyáknak a lázas izgalma, gonosz iróniája azt az érzést keltette bennem, hogy valóban a »másik oldalon« vagyok, a lét mögött, a lét megketőzése mögött. Oroszországban voltunk, megnyugtató föltevés, az én régi zsidó Oroszországomban. A hazatérés jobban sikerült, mint korábban gondoltam, mégis hiányos, töredékes, hézagos. Az ég lassan lélegzett, nehezen, beteg ég. A kandeláberben leégtek a gyertyák. A rézből és a sötét fából fény lett. Ugyan miért mentem én el innen, az egyetlen olyan világból, amelyet valaha birtokoltam?

Olyan sok rejtekhely,

olyan sok kanyargó út az alacsony szoba súlyos bútorai között. Az egyik sarokban valami nagy tárgyat, rongytekerest pillantottam meg. Azt hiszem, fényesen csillogó fekete bársony volt. Gyanú támadt bennem: lehet, hogy Myriam néném a feketepiacon spekulál? Ez a gondolat sértette a hiúságomat. Hová alacsonyítja le a halál, ez a rezsim a tisztességes embereket? A bársonydarab hirtelen mozogni kezdett, először egészen lassan, aztán mind gyorsabban, gyorsabban. Akkor ismertem föl, hogy valójában hatalmas madárszárny volt. De milyen madaré? A szárny értelmes lény volt, és a nem látható, talán nem is létező viselőjét kereste. Hidra volt vagy óriási, őskori madár, amelyet az elárvult szárny utáni vágyakozás hív mindjárt elő, mágikus mozdulatok révén, a semmiből? (Rövid, éppen megfogalmazott gondolat: az ontológia mintájára egy másik tudományt kellene, vele párhuzamosan, életre hívnom: a nem-ontológiát...) Hirtelen egy fekete bárny bukkant föl, és kezdett szabálytalan közönként növekedni és zsugorodni, úgy, hogy azzal fenyegetett: egyszer kitölti a jelenlétével az egész szobát, aztán nem sokkal ezután újra játékszer méretűre zsugorodott. A szárny, amely időközben több szárnnyá vált, »adoptálta« a bárnyot, az meg a fekete kémlelőnyiláshoz repült, összezúzta az ablaküveget, és pokoli lármával fölszállt a holdba. A zöldes színű, túlméretezett hold olyan hangosan pukkant szét, mint egy páncélos gránát. Álmomból a telefon csengése ébresztett föl.

Ébredéskor már nem találtam magam mellett a kiállhatatlan kis kutyát, és félálomban úgy véltem, hogy magamban ezeket az összefüggéstelen szavakat hallom: gyakran gondolok Istenre és a halálomra. Gyakran gondolok a »másik oldalra«. Bizonyára ott van a pokol, odaát. És ha továbbra is így teszek, minden valószínűség sze-

rint ott fogok landolni. És mindegy is nekem. Minél előbb, annál jobb. Ez a mértéktelen, soha nem csillapodó vágyakozás bennem... a múlt után."

Az *ég vére*ben a következő sorok állnak: „...a város szilánkká fog válni bennetek. Belül, ennek az egyre nagyobbra nőző szilánknak a falai között fog a város újra létrejönni.” A szilánk Piotr Rawiczban egyre nagyobb teret nyert, végül akkora lett, mint ő maga. Utolérte őt a múlt. Nem a sors iróniája, nem is egyszerűen a sors, amelyről olyan gyakran beszélt Ciorannal. A felesége halála – a vele való kapcsolata a válás óta ambivalens volt, látszatra baráti, valójában nagyon összetett, a szadomazochizmus határát súrolta – folytán kristályosodott ki a benne kezdettől fogva meglévő szakadás. Annával a múltját veszítette el, a meggyötörtek véres cinkosságát. Az életútjaik elváltak, de a múltjuk évtizedekre egymáshoz fűzte őket.

Piotr Rawicz hat hétig lakott az elhunyt felesége már már fényűzően nagy lakásában a Boulevard Saint Michelen, kilátással a Luxembourg-kertre. Barátok jöttek hozzá, és nyújtottak neki szótlan társaságot. Ő már nem volt jelen, várta vagy sóvárogta, hogy jöjjön a vég. Ő, aki délnél előbb soha nem ébredt föl, röviddel a halála előtt reggel 10 óra körül felhívta egy barátnőjét, és arra kérte, hogy 11 felé jöjjön el hozzá. Tudna-e neki egy puskát szerezni? Mások megpróbálták örködni fölőtte, hogy megakadályozzák a legrosszabbat. Ez a barátnő nem. Ő megértette, hogy annyi idő óta tartó gyötörődés, alkohol és futó szexuális kalandok mámorába menekülő túlélés után mintegy elérkezett az órája. Természetesen nem szerezte meg neki az óhajtott fegyvert. Ő többször is elmondta: „Nem volt joga, hogy ezt tegye velem. Ami sok, az sok” – és vádolta Istent, jóllehet változatlanul hitt benne.

Piotr Rawicznak az élethez fűződő viszonyában volt valami zavarba ejtő. Miután a tőle szokatlanul kora reggeli órában bejelentette közeli halálát, a lélekszakadva hozzá érkező barátnőt szerény ebéddel kínálta. Szinte élvezettel harapott bele a csirkecombba.

„Egyél csak, gyermekem, és ne légy olyan szomorú. Mindent a maga idejében.”

Néhány nappal később golyót röpített a fejébe. 63 éves volt, túlélte a borzalmat, de valószínűleg mindig a szabadsuláshoz erre az órájára várt.

Cioran írta róla legmegragadóbb aforizmáinak egyikében: „Senkinek nem volt az övéhez fogható érzéke az egyetemes komédiához. Minden alkalommal, amikor erre játszottam, cinkos mosollyal idézte a szanszkrit szót: *lilá*, ami a védanta szerint az abszolút játék, a világ megteremtése isteni szeszélyből. Hogy nevettünk együtt mindenben! És ez a végtelenül jovialis ember, aki pedig mindenben átlátott, most itt fekszik, ebben a gödörben – a saját hibájából, mert egyszer leereszkedett odaig, hogy komolyan vegye a Semmit.”

Klimó Ágnes fordítása

Ionesco,
Cioran,
Marc Chagall,
Szolzsenyicin.

Polgár Lea

FÉLELMMEINK IMPORTJA

Egyik éjjel, amikor valamire felébredtem, és kimentem vizet inni, a hatéves fiamat a konyhaasztalnál találtam.

Tekintetem végigsiklott a mosogatóban halmozódó szennyes edényeken, majd a nemrégiben berácsotatott lichthofablakon állapodott meg. Legutóbbi angoltanítványom a segédigék helyett a terepet jött tanulmányozni, és mire rájöttem, miben sántikál, már fel is mért mindent. Így az ablakokra rácsokat szereltettem, hátha a fűrészeléssel járó túlmunka elriasztja a – feltehetőleg a tetőről várható – betörőt.

– Rosszat álmodtál?

A fiam álmosan bólogatott.

Rápillantottam a falon a Zepterre, amelynek ezüst tányérján nincsenek számok. Az egyik csoportom vette nekem hálából a kurzus végén. „Gondoltuk, utoljára veszünk még egy órát”, állt az üzenet az ajándék-kísérőn.

Nincs szívem megválni tőle, pedig most sem tudtam megállapítani – talán már sosem áll rá a szemem –, fél kettőt vagy fél három mutatott-e.

– Nagyon korán van még, Marci. Bújj vissza az ágyba.

– Nem merek.

– De hát mit álmodtál?

– Félek, hogyha kimondom, azonnal meghalok.

Keztem kapizsgálni, miről lehet szó.

– Álmodban bekopogtattak az ajtón?

– Be.

A Halál Angyala akkor jött el hozzánk először, amikor megszületett a lányom, másodszor pedig amikor Apa elköltözött. Marcit ezután minden éjszaka meglátogatta a Halál Angyala. A hosszú virrasztások alatt kihámoztam a fiam elmondásából, hogy a nagyszüleitől hallotta az egyiptomi szabadulás történetét, és azóta sem tudja túltenni magát az egyiptomiakat ért legszörnyűbb csapáson, az elsőszülöttek halálán.

Eldübörgött fölöttünk egy elég eseménydúsnak mondható év, amely alatt rengetegszer elmagyaráztam Marcinak, hogy a Halál Angyala jelkép, nem kell szó szerint venni. Idén peszach közeledtével ismét a konyhaasztalnál találtam Marcit éjnek évadján, sápadtan a félelemtől.

Nekiveselkedtem, hogy kiszállítsam az időgépből.

– Azt hiszed, a Halál Angyala minden évben eljön az ajtónkig?

– Különben mi értelme volna?

Mint az elmúlt év során már annyiszor, azt kívántam, bárcsak ne félne ennyire a fiam.

– Tudtad, hogy annak a bizonyos történetnek nem a Halál Angyala a lényege, hanem éppen hogy a szabadulás? Az Angyal csak az egyiptomi elsőszülötteket vitte el. Tudod, a zsidók megjelölték az ajtót.

– De mit csináljak, ha mégis félek? Mi lesz, ha nem veszi észre, hogy a mi ajtónk meg van jelölve?

Ez az, *mi lesz*. Erről van szó. A fiam világába bizonyára besűrűsödnek a barátaimmal folytatott beszélgetéseim arról, hogy vannak körülöttünk emberek, akik a legszívesebben ellopnának tőlünk dolgokat – például elvennék az értékeinket. És hogy mi jöhet még, te jó ég, mi lesz ennek a vége? Aztán éjjelente felriadok a saját szorongásaimra. Olyankor krákogva csoszogok a lakásban, folyatom a vizet a csapból, egyesével nyitom ki résnyire az újonnan berácsotatott ablakokat, hátha ma éjjel már nem jön a betörő.

Talán ebből a bizonytalan, aggódó légkörből sűrűsödött össze Marci álmaiban a Halál Angyala. Nem a nagymama a hibás, aki elmesélt neki egy bibliai történetet – Marcit ragadta meg ez a rémkép. A múlt hozott tapasztalataiból *importálja* félelmeit, amelyeket csak felszínre hoz – és mostanság még táplál is – a jelen.

Ott, a konyhaasztalnál, a generációk láncolatának soron következő tagjaként rádöbbszemtem, szomorú lenne, ha egy hatéves fiúnak az árnyékolná be az életét, hogy a haláltól kell rettegnie. Mindegy, hogy ezt felnőttnyelven stressznek hívjuk vagy szorongásnak, a végeredmény ugyanaz – egy halálra rémült kisgyerek, aki nem tud megszabadulni a félelmeitől.

Odaléptem a bejárat ajtóhoz és kinyitottam az összes zárat. Kitámasztottam az ajtót, hogy bejöjjön a csipős hajnali levegő.

– Vedd fel a fürdőköntöst és gyere ide.

Fél perc múlva megjelent. Sötétkéék fürdőköpenyében, fején kapucnival úgy nézett ki, mint egy kis úszóbajnok. Kikémlelt az erkélyre.

– Elment?

– Nem. Itt sem volt.

A sötét éjszakai égen átsütött a Hold.

– Csak akkor fogom úgy érezni, hogy megúsztam, ha reggel lesz és meglátom, hogy világos van – jelentette ki Marci.

Eltöprengtem, vajon én mikor fogom úgy érezni, hogy megúsztam.

Vajon én
mikor fogom
úgy érezni,
hogy
megúsztam?